

Een huis om in te wonen

een samenleving
met hart en ziel

Christelijk-Sociaal Congres 25 & 26 Augustus 2010

Een huis om in te wonen Een maatschappij met hart en ziel!

*Verslag van de conferentie van het Christelijk-Sociaal Congres,
25 & 26 augustus 2010 te Doorn*

redactie:

Wim Eikelboom

Hans Groen

De congrescommissie bestond uit:

Wim Kuiper, voorzitter, *Besturenraad*

Cor van Beuningen, *Socires*

Guusje Dolsma, *VNO-NCW*

Jan Jorit Hasselaar, *CNV*

Henriëtte Hulsebosch, *Skanfonds*

Piet Kuijper, *Cordaid*

Ineke Ludikhuizen, *Passage*

Ron Rijnbende, *UnieNzv*

Henk Willigenburg, *Aob/CVHO*

Bert de Velde Harsenhorst, *SBI*

Jan Jacob van Dijk, adviseur

Corien Lambregtse, communicatie-adviseur

Wim Eikelboom, secretaris

2010 Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag, typografie, zetwerk: Hans Groen, Amsterdam

Gezet uit de Garamond (tekst) en de Fresco Sans (koppen)

Woordenwolken: www.wordle.net

Fotografie: Hans Lebbe Photographic Images, Zeist

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

In dit verslag kunnen we terugvinden wat tijdens het Christelijk-Sociaal Congres 2010 met 240 deelnemers is gedeeld. En meer nog: de hoofdsprekers hebben hun Congresbijdragen voor deze bundel zodanig bewerkt dat het zeer de moeite waard is hun bijdrage aan de voortgang van de christelijk sociale beweging op je in te laten werken.

Jan Jacob van Dijk presenteerde de derde bundel in de serie Christelijk-Sociaal denken: *Daarom doen we het zo. Over publieke moraal*. CSC Voorzitter Herman Kaiser en minister Piet Hein Donner ontvingen de eerste exemplaren en reageerden op het boek.

Minister **Piet Hein Donner** ontving de Adriaan Borstprijs 2010.

Minister **Ernst Hirsch Ballin** ziet in zijn inleiding ‘Een rechtsstaat om in te wonen’ het christelijk-sociaal denken staat niet op zichzelf staan, maar geeft het een plaats tussen de andere politieke stromingen en maatschappijvisies in ons land.

De oude links-rechts-indeling van politieke partijen acht hij door de geschiedenis achterhaald. In deze oude indeling werden partijen ingedeeld op een sociaal-economische as en een confessionele as. Twee nieuwe dimensies voeren nu de boventoon: een economische en een culturele dimensie.

Voorts constateert hij een verschraving van het politieke debat in de media. Door onder meer de uitbreiding van het media-aanbod is een nieuwe medialogica ontstaan, waarbij de nadruk ligt op competitie. Samenvattingen van debatten krijgen de vorm van wedstrijdverslagen en in verkiezingstijd is de aandacht voor de inhoud van verkiezingsprogramma’s ondergeschikt aan het wedstrijdement van de verkiezingen: wie is de beste debater en welk team wint?

Hij concludeert dat het samenspel van deze twee ontwikkelingen ertoe leidt dat in een complexer politiek landschap het minder eenvoudig is om de inhoudelijke boodschap in het publieke debat naar voren te krijgen. Wanneer politieke partijen hierin onvoldoende slagen raakt dit ook het draagvlak voor, en het vertrouwen in de politiek en haar instituties.

Het gemis van sociale kringen, waarin mensen van verschillende achtergronden elkaar ontmoeten en vormen, ziet hij ook terug in de tekortkomingen van het hedendaagse integratiebeleid.

De bouwstenen voor de toekomstagenda van het christelijk sociaal denken, zo vervolgt hij, vinden we in de rijke traditie van denkers over deze stroming. Als tegenwicht voor het wantrouwen in de samenleving vormt herstel van vertrouwen het uitgangspunt. Vertrouwen mobiliseren vergt een langdurig volgehouden patroon en een voortdurend bewustzijn dat vertrouwen op elk moment op de tocht kan staan.

De idee van menselijke waardigheid die daaruit voortkomt, is dat van de socia-

le rechtvaardigheid, waarbij rechten bescherming bieden voor de kansen die mensen worden geboden om hun bijdrage te leveren aan de samenleving. Daarom ziet hij niets in het tegenover elkaar stellen van klassieke en sociale grondrechten, zeker niet in een soort classificatie alsof het een zonder het ander zou gaan. Bij elk grondrecht zie je dat ze beide dimensies in zich dragen, bijvoorbeeld in de vrijheid van meningsuiting en ook in de vrijheid van godsdienst.

De methode van het christelijk-sociaal denken, zo besluit hij, beperkt zich niet tot onderwerpen die nu actueel zijn. Nieuwe vraagstukken zullen zich opwerpen en ook daar is deze denkwijze op van toepassing. De boodschap van het christelijke personaliteitsbeginsel is dat je mensen niet halfhalf kunt aanvaarden, maar moet respecteren en dienovereenkomstig behandelen.

Erik Borgman wijst in zijn inleiding “Alles wat van mij is, is van jou” het populisme aan als de nieuwe sociale kwestie. die, in de woorden van Abraham Kuiper, “de *onhoudbaarheid* van de tegenwoordigen toestand’ aan het licht brengt die zich laat verklaren ‘niet uit *bijkomstige* oorzaken, maar uit een fout *in den grondslag zelf* van ons maatschappelijk samenleven.”

De vraag waar we volgens Borgman voor staan is daarom niet hoe we het populisme onschadelijk maken, hoe we de gevaren ervan zoveel mogelijk uitschakelen en de prachtige samenleving die wij hebben tegen hen, de oprukkende horden, beschermen. Hun bestaan brengt aan het licht dat de samenleving voor lang niet iedereen zo prachtig is, en de vraag waar wij voor staan is: hoe schakelen we de zorg en de inzet voor de toekomst die in het populisme tot uitdrukking komen, in in een waarachtig wenkend perspectief? Hoe maken we de krachten die nu nog naar het populisme vloeien vrij voor een constructieve visie op goed leven, op rechtvaardigheid en gemeenschap, op solidariteit en respect? Het antwoord ligt wat volgens hem in de boodschap: ‘alles wat van mij is, is van jou’ en daarom is de hamvraag: hoe geef je die boodschap vorm?

Erik Borgman legt ons op dit punt een concreet voorstel voor. Het sluit aan bij het slot hoofdstuk van zijn boek *Overlopen naar de barbaren*, dat in het najaar van 2009 verscheen. “Ik zou uw organisaties willen uitdagen over te steken naar de barbaren. *Passons aux barbares*, laten we overlopen naar de barbaren is, zoals u misschien weet, een uitdrukking van de Franse katholieke intellectueel en stichter van de Sint Vincentiusvereniging voor armenzorg Frédéric Ozanam (1813-1853).

“Ik zou u willen vragen als het ware terug te keren naar dat ontstaansmoment van uw organisatie. Ik zou u willen voorstellen de vraag te stellen: als wij niet bestonden, waarom zouden we dan nu moeten worden opgericht? Op welke onrust in de samenleving zijn wij het antwoord, welke maatschappelijke hoop kanaliseren wij, aan welke maatschappelijke beweging dragen wij bij? Of in een iets andere taal geformuleerd: welke sociale kwestie ziet u in het veld waar u werkt opdoemen, hoe zou u het probleem formuleren dat op het terrein waarop u werkzaam bent — Abraham Kuiper nog eens — ‘de *onhoudbaarheid* van de tegenwoordigen toestand’ concreet aan het licht brengt die zich laat verklaren ‘niet uit *bijkomstige* oorza-

ken, maar uit een fout *in den grondslag zelf* van ons maatschappelijk samenleven? Ik kan het ook nog zeggen op een manier die iets meer is toegespitst op de actuele situatie: waar ziet u in uw werkveld kwesties die feitelijk tot een populistische reactie leiden, of gemakkelijk zouden kunnen leiden?”

Govert Buijs spreekt in zijn inleiding “Leve de burgerlijkheid” over de pijn bij allerlei groepen in onze samenleving, de pijn die er wellicht toe leidt dat men Wilders stemt of er wellicht toch onderhuids enige sympathie voor heeft? Hij spreekt vooral over de onderliggende ervaringen, behoeften, frustraties, verwachtingen. Hij wil niet veroordelen, maar begrijpen, proberen mee te voelen, wat sociologen noemen ‘verstehen’.

We zijn — zo betoogt Govert Buijs — getuige geweest van twee revoluties, de eerste hebben de ouderen onder ons nog volop meegemaakt, de jaren ’60. De tweede, daar zitten we nog midden in — en jongeren zitten daar duidelijk anders in dan ouderen. Het is deze tweede revolutie die hij vooral wil proberen te begrijpen.

Zijn analyse loopt uit op een taakstelling voor de christelijk sociale beweging. “Het is essentieel dat deze beweging, zoals dat tegenwoordig wel heet, ‘in haar kracht komt’, opstaat, en doet waar ze goed in is. En dat is ... burgerlijkheid, dat is kneuterigheid, truttigheid, spruitjes, geraniums, of ...?”

De christelijk sociale beweging, zo betoogt hij, zou een duidelijke plaats kunnen innemen te midden van de nieuw-burgerlijke assertieven, als *engineers of community*. Het zou zelfs wel eens kunnen zijn dat de aanjagers van deze groep, de nieuwburgerlijke assertieven, puur empirisch gesproken, juist door christelijk-sociaal geïnspireerde mensen zullen worden gevormd, en zullen moeten worden gevormd. Maar dit mag en zal niet betekenen dat deze beweging expliciet en exclusief christelijk moet zijn. Ieder die op welke gronden dan ook, mee wil doen, is welkom.

Toch ziet Buijs een duidelijke rol als aanjager voor de christelijk-sociale beweging. Hij ziet geen andere levensbeschouwelijke traditie waarin zo veel ervaring met, en zo veel inzicht in het concrete menselijke samenleven is ontwikkeld. Of het nu gaat om de restanten van liberalisme of socialisme, of dat het gaat om allerlei vormen van nieuwe spiritualiteit — *engineers of community* in de zin van Paulus en van de christelijke traditie brengen ze, inhoudelijk gezien, eigenlijk niet voort. De vooroorlogse Franse filosoof Henri Bergson, Jood van geboorte, immens populair in zijn dagen, noemde na een intensieve verkenning van alle grote godsdiensten, het christelijk geloof een *mysticisme complet*, een volledige mystiek, omdat het niet alleen de mens zijn eigen ziel deed verkennen, de weg naar binnen, maar ook de mens uitnodigde tot betrokkenheid bij de mensen en de wereld om zich, de weg naar buiten.

En er is nog een diepere reden. Govert Buijs spreekt over de pijn van gemeenschap. Gemeenschap bouwen kost tijd, kost inspanning, kost soms frustratie. Je moet tegen een stootje kunnen. Waarom zou je het dan doen? Het gekke is, zo voert Buijs aan, dat Paulus die calulerende vraag niet stelt. Waarom niet? Omdat hij eerst al zelf in een gemeenschap genodigd is. Dat was *agapè*, volgens Paulus, en hij wordt helemaal lyrisch als hij erover begint.

Agapè is een gemeenschapstichtende kracht, die ieder mens, mét de individuele eigenheid, uitnodigt tot participatie op voet van gelijkwaardigheid in een gedeelde wereld. Dat was Paulus overkomen.

En Buijs lijkt te zeggen dat ons dat ook nu kan overkomen. “De Heer nodigt uit, mensen gaan ineens op hun voeten staan. En die mensen denken vervolgens ‘laat ik dat eens proberen na te doen.’ Ik zet me in voor anderen, omdat ik weet, besef, inadem, en mezelf oefen in het inademen van het besef dat er al naar mij is omgekeken, dat de Heer zich al voor mij heeft ingezet. *Imitatio*, navolging is zo de kern van gemeenschapsvorming. Kortom: navolgers gevraagd. Persoonlijk vermoed ik dat een *engineer of community* het gewoon niet echt volhoudt, als zij of hij niet ademt in die ruimte, vertrekt vanuit die omvattende, schenkende, genadige gemeenschap. Het is daarom niet ondenkbaar dat na de hausse van allerlei vormen van spiritualiteit die men als ‘New Age’ omschrijft, de christelijke spiritualiteit, deze *mysticisme complet*, in de derde generatie een herontdekking wacht, als men tenminste de maatschappelijke vervreemding enigszins wil terugdringen en de moed heeft de zelfvervreemding onder ogen te zien.”

Circa 240 deelnemers hebben dit en nog veelmeer tijdens het Christelijk-Sociaal Congres gehoord en besproken. Een ieder die wil kan dit en al het overige van het Congres nu lezen en nalezen en er over doorspreken en daarnaar handelen.

Wim Eikelboom
Secretaris CSC en redacteur

Inhoud

1 Het congres in 25 woorden

5 Prelude: “Zo doen wij dat” | Over publieke moraal

Herman Kaiser

Piet Hein Donner

14 Een rechtsstaat om in te wonen

Ernst Hirsch Ballin

19 Juryrapport Adriaan Borstprijs

22 Dankwoord

Rien Timmer

25 Dagopening

Ineke Ludikhuize

30 Opening

Herman Kaiser

33 Alles wat van mij is, is van jou

Erik Borgman

43 Leve de burgerlijkheid!

Govert Buijs

69 Deelnemers

Sprekers en presentators:

prof.dr. Jan Jacob van Dijk is hoogleraar Christelijk-Sociaal denken aan de VU

dr. E.M.H. (Ernst) Hirsch Ballin was minister van Justitie

Marga Miltenburg is directeur van ZijSpreekt, sprekersbureau voor vrouwelijke deskundigen

Ineke Ludikhuijze is directeur Passage, christelijk-maatschappelijke vrouwenbeweging

prof.dr. Erik Borgman is hoogleraar theologie van de religie aan de Universiteit van Tilburg

dr. Govert J. Buijs, docent politieke en sociale filosofie aan de Vrije Universiteit en coördinator masteropleiding Christian Studies of Science and Society

Jan Jacob van Dijk: "Zo doen wij dat"

Herman Kaiser: Reactie

Piet Hein Donner: Reactie

Ernst Hirsch Ballin: Een rechtsstaat om in te wonen

Ineke Ludikhuijze: Dagopening

Erik Borgman: Alles wat van mij is, is van jou

Govert Buijs: Leve de burgerlijkheid!

Impressies

Jan Jacob van Dijk

Presentatie van: Jan Jacob van Dijk, redactie: *Daarom doen we het zo — over publieke moraal*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2010, isbn 978 90 435 1872 7

In de afgelopen maanden struikelde ik regelmatig over het begrip moraal. Ik kon de televisie niet aanzetten of ze hadden het weer over moraal. “Deze uitslag geeft ons weer moraal. Deze wedstrijd heeft ons weer voldoende moraal gegeven om over drie dagen de halve finale te spelen. En met deze moraal zullen we die zeker winnen.” “Door de goede prestaties in die etappe heeft de ploeg zoveel moraal gekregen dat ze morgen de zware etappe goed aankunnen.” Moraal in de sport heeft te maken met passie, er voor gaan, moed hebben, pijn willen lijden om een goed resultaat te scoren.

Gaat dat ook op voor de publieke moraal? Hebben we een goede publieke moraal nodig om pijn te kunnen verdragen om het hoogste doel te kunnen bereiken? Voordat we deze vraag kunnen beantwoorden moeten we eerst nagaan wat we onder publieke moraal verstaan. Daar zijn boeken vol over geschreven, maar alom wordt dat nu gezien als het geheel van normen en waarden in het publieke domein. De spelregels om de publieke ruimte te reguleren.

Het algemene gevoel is dat het achteruit gaat met de publieke moraal in de Nederlandse samenleving. Het blijkt uit onderzoek van de Tilburgse Universiteit, dat dit beeld niet overeenstemt met de werkelijkheid. Mensen hechten nog steeds

zeer aan normen en op diverse terreinen nog sterker dan in het verleden. Maar andere waarden en normen lijken minder belangrijk te zijn, zoals een verbod op euthanasie en abortus. In het onderzoek wordt weliswaar aangegeven dat sommige waarden en normen nog steeds breed worden gedeeld, maar daarmee is nog niets gezegd over de naleving van die waarden en normen. Dus dat algemene gevoel kunnen we nog steeds niet ontkennen

Christelijk sociaal denken gaat er vanuit dat mensen alleen in relatie tot elkaar tot hun recht komen. Daarvoor zijn gemeenschappen nodig, die een gezamenlijk doel hebben. Er is pas sprake van een gemeenschap wanneer er ook heldere spelregels zijn vastgesteld. Regels die duidelijk maken op welke wijze de doelstellingen van de gemeenschap bereikt worden.

Er zijn grofweg twee soorten gemeenschappen te onderscheiden. Gemeenschappen met een mogelijkheid tot uittreding en daar waar dat schier onmogelijk is. Sportverenigingen en politieke partijen behoren tot de eerste categorie, een gezin tot de tweede. Maar waar valt nu de staat onder? Is dat een gemeenschap waar mensen uit kunnen treden of juist niet? Waarom is deze vraag relevant? Omdat deze vraag gevolgen heeft voor de manier waarop mensen met de spelregels mogen omgaan. Als mensen vrijwillig zijn toegetreten, hebben ze expliciet ingestemd met de regels. Als iemand lid wordt van een voetbalvereniging en dan voorstelt dat er voortaan handbal wordt gespeeld, zal iedereen hem duidelijk maken dat dit niet de bedoeling is. Maar geldt dat ook voor ingezetenen in een land?

Wie heeft invloed op de publieke moraal en wie zou dat moeten hebben? In het verleden was er een elite, waren er kerken en het parlement. Maar ze hebben hun rol verloren. Wie zou die rol nu moeten spelen?

De overheid heeft hier een speciale positie; welke rol moet de overheid in deze spelen? Er is de opvattingen van Cees Klop en andere communautaristen. Daar tegenover zijn er de liberalen, zoals John Rawls, die juist vond dat de overheid een neutrale positie moet innemen. Als we naar de Nederlandse situatie kijken, moeten we constateren dat we hier nog een stap verder zijn gegaan, namelijk een vijandige houding tegenover sommige waarden en normen.

Er zal vooral omgezien moeten worden naar de positie van het maatschappelijk middenveld. Zij zullen vooral het morele gesprek op gang moeten houden. Ze moeten burgers opvoeden in deze. De positie van het middenveld is geen makkelijk, zoals Becker terecht in zijn bijdrage laat zien. Want het middenveld moet zowel belangen behartigen — wat met een andere taal en argumenten gebeurt — als hun leden meenemen in de discussie over de spelregels van de samenleving. En daar wringt het soms.

Het eerste exemplaar van Zo doen wij dat wordt door Jan Jacob van Dijk overhandigd aan Herman Kaiser en mr. Piet Hein Donner

Reactie

Herman Kaiser

Het geschreven woord is nodig voor de continuïteit en diepgang van onze beweging. Wij staan midden in de maalstroom van de geschiedenis. We naderen een draaikolk en zitten daar misschien al in. Er is meer dan ooit behoefte aan bakens, aan lichtpunten.

Er is een behoefte aan veilige havens om voor anker te gaan, niet aan vluchthavens. We moeten nieuwe lading en krachten opdoen.

Ons congres kan deze dagen zo'n werkhaven zijn. Het congres gaat over publieke moraal, en over de structuur waarbinnen die duurzaam kan doorwerken. Het boek *Zo doen wij dat* heeft mij enerzijds het gevoel van een rustige ankerplaats gegeven. Anderzijds heeft het nog meer bijgedragen aan een bepaald soort verwarring die zich in ieder geval bij mij heeft geneest. Want rondom het begrip publieke moraal doemen tal van dilemma's op. Misschien is de grootste verdienste van dit boek dat het deze dilemma's expliciet maakt en dat wij niet in de valkuil terecht komen van onze eigen vooringenomenheid.

Als publieke moraal meer is dan de optelsom van de opvattingen van individuele personen, waar ligt dan de bron van die moraal? Ik kan als christen niet accepteren dat moraal een kwestie is van de helft plus een. Als democraat ga er ik wel vanuit dat wetten worden aangenomen met een meerderheid van stemmen. Ik kan dit spanningsveld alleen overbruggen

door mijn persoonlijke reflexie als christen niet als dogma op te dringen aan anderen, maar door er open en transparant met anderen over in dialoog te gaan. Democratie is meer dan het aftikken van meerderheidsbesluiten. Democratie is vooral het gezamenlijk zoeken en delen van morele kernwaarden die uitdrukking zijn van een diep gevoelde humaniteit.

Democratie veronderstelt een morele dialoog. Die dialoog veronderstelt op haar beurt weer een open houding van alle burgers en politieke stromingen om daadwerkelijk met elkaar in gesprek te willen zijn. In die democratie is geen ruimte voor minachting. Als het open democratische klimaat wordt bedorven door minachting ontstaat er een kettingreactie. Dit leidt tot een draaikolk van respectloosheid en vooroordelen.

In zo'n draaikolk lijken wij nu terecht te zijn gekomen. Alleen de democratie kan zelf die draaikolk stoppen. Dat kan niet van boven af door de staat. Dat kan alleen als burgers en hun maatschappelijke organisaties elkaar voorhouden dat wij zonder consensus over een publieke moraal in vijandschap tegenover elkaar komen te staan. Dit is met name ook een oproep aan de maatschappelijke organisaties van christelijk-sociale signatuur om die uitdaging aan te gaan. Je kunt het de politiek verwijten dat ze vervreemd raakt van de gewone mensen in hun alledaagse praktijk en problemen. Maar wij moeten het vooral ons zelf verwijten als wij te bang of te laks zijn om zelf de morele dialoog aan te gaan.

De grote betekenis van het boek is voor mij dat het duidelijk maakt dat de morele impact van de christelijke en katholieke sociale leer niet tot stand komt door geschriften alleen, maar vooral van de doorvertaling naar het dagelijks leven van mensen. Niets is zo overtuigend dan echte "events" in het leven van mensen. De morele dialoog in de democratie brengen wij niet verder door een nieuw soort moreel fundamentalisme te gaan prediken. Juist tegenover het fundamentalisme van anderen (van welke aard ook) moeten wij publieke moraal vertalen in een deugdzaam optreden door onze organisaties. Wij moeten voorbeelden laten zien hoe het wel kan en hoe het eigenlijk moet. Dat geldt voor ondernemers, arbeiders, voor de zorg, het onderwijs, de media en ook de kerken.

Macht en moraal moeten niet elkaars tegenpolen zijn. Als de publieke moraal slechts de piketpaaltjes is waarmee het strijdperk van de macht wordt afgebakend, kun je wachten op het moment dat de macht de piketpaaltjes zelf gaat verplaatsen. In een democratische rechtsstaat moet de politieke machtsuitoefening zelf doordrenkt zijn van de publieke moraal. Die morele input moet per definitie uit de samenleving zelf komen. Dat is de kern van onze westerse democratie.

Er is een zekere schroom om die morele input te leveren, ook door de vertegenwoordigers van de christelijk-sociale beweging. Voor je het weet word je immers uitgemaakt voor moralist of paternalist. Zeker in ons land is het waardenrelativisme zover doorgeslagen dat waardenneutraliteit de enige publieke veilige haven lijkt.

Juist in deze weken is het van groot belang dat de politiek (en zeker de op christelijke grondslag gefundeerde politiek) zich ontvankelijk toont voor morele oproepen uit de samenleving (en dan zeker vanuit het christelijk-sociaal maatschappelijk middenveld). Maar die

oproepen zijn vrijblijvend als zij niet gekoppeld zijn aan het handelen van de organisaties zelf en de wijze waarop deze organisaties zich in het dagelijks leven voor gewone mensen manifesteren. Als wij worden meegesleept in het opportunisme van de publieke opinie kunnen wij als vertegenwoordigers van de christelijk-sociale beweging geen vuist meer maken. John Jaakke beschrijft wat er gebeurt rond de sport. Persoonlijk was ik gechoqueerd hoe veel landgenoten de verloren finale inkleurden.

Christenen moeten het zout der aarde zijn. Sterk, pittig. Niet om op alle slakken te leggen. Maar om smaak en kracht te geven aan het dagelijks brood van ons allemaal. Piet Hazenbosch wijst in dit boek er op dat elk mens, of hij dat al dan niet erkend, is geschapen naar Gods beeld en gelijkenis en dat op grond daarvan elk mens respect verdient. Daarvan iets af doen is zorgen dat het zout zijn kracht verliest. Piet Hazenbosch roept daarom de Christelijke vakbeweging op geen onderscheid te maken tussen mensen als dragers van Gods beeld en gelijkenis en een ieder die dat wel doet in het publieke domein grondig te bestrijden. Ik maak graag deze oproep tot een oproep voor ons allemaal en ik beveel de bestrijding van allen die ongerechtvaardigd onderscheid maken van harte bij u allemaal aan.

Publieke Moraal II — Reactie van Piet Hein Donner

Piet Hein Donner

“Erst kommt dass Fressen, dann die Moral.” In Duitsland zouden we eerst gegeten hebben en dan pas over publieke moraal gesproken hebben. In Nederland zeggen we: “De boeren hebben dikwijls dorst; zij houden van een korte preek en van een lange worst.” Ik geef toe, de strekking dekt elkaar niet helemaal, maar de geest is dezelfde. Daarom bespreken we in Nederland de moraal voor het diner, maar er geldt wel: houdt het kort. Het diner wacht en Ernst moet ook nog spreken.

Dank voor deze nieuwe bundel. Ik kreeg de tekst losbladig mee op vakantie. Het biedt tijd om wat meer tijd te nemen. Hou me ten goede. Het is niet zo dat ik mijn vakantie doorbreng met het lezen van morele werken. Ik heb niet alle bijdragen gelezen. Maar genoeg om een beeld te krijgen van de vele facetten die belicht worden. Het is als met een diamant; het onderwerp oogt in primitieve staat als een matig doorzichtige steen. Pas door het slijpen van de facetten wordt het onderwerp doorzichtiger en krijgt het steeds meer waarde. Deze bundel vult de facetten aan die in eerdere publicaties zijn verschenen, zoals de bundel: ‘Publieke gerechtigheid’ ter nagedachtenis van Kees Klop. Zij geven het onderwerp glans.

Wel begin ik behoefte te krijgen aan breder, omvattend betoog. Abraham Kuypers zou ooit gezegd hebben je bij een boek het inleidende hoofdstuk met de probleemstelling moet lezen en het afsluitend hoofdstuk met conclusies, en dan weet je wat er tussen staat. Staat het er niet, dan deugt het boek niet en is het niet de moeite waarde om te weten wat er wel staat. Het probleem van een bundel over een onderwerp is dat als je de eerste en de laatste bijdrage hebt gelezen, je nog niet weet wat er in de andere staat.

Ik zeg dit omdat mij bij het lezen van de verschillende bijdragen de vraag bekwam: hebben we het nu over publieke moraal als fenomeen — een resultante van krachten en actoren — dat er is of niet, of hebben we het over een product, waar we actief en bewust schepend aan bij dragen. Hebben we het over waarden, regels of instituties of over procedures en gebruiken. Uiteindelijk kom je uit bij de vraag: waarom vinden we in onze kring die notie van publieke moraal zo belangrijk. Dat zijn vragen die niet uitputtend in het bestek van een bijdrage besproken kunnen worden.

Er zijn in de loop van de geschiedenis vele schampere opmerking gemaakt over moraal en publieke moraal. “Het is wat men van anderen eist” (Dumas). “Niets behoeft zoveel verbetering als de gewoonten van anderen” (Mark Twain). “Te veel moralisten beginnen met een afkeer van de werkelijkheid: een afkeer van de mens zoals hij is.” Toch zit daar de kern in, waarom in christelijk sociaal denken publieke moraal zo’n belangrijke plaats inneemt. Het gaat inderdaad in belangrijke mate om de vraag: wat mogen wij van anderen in een gemeenschap verwachten en waar zullen we zelf mee moeten leven. Niet: wat moeten we ze voorschrijven; dat is een vraag van wetgeving. Natuurlijk werken morele oordelen door in wetge-

ving, zoals Sap beschrijft. Daardoor herkennen we ons in die wetten. Maar de publieke moraal is wat we naast de wetgeving van elkaar mogen verwachten, zonder dat we het van elkaar kunnen eisen.

Wie uitgaat, zoals in het christelijk sociaal denken, van de mens als zelfstandig persoon, die evenwel niet buiten een gemeenschap kan bestaan, zal zich moeten buigen over de vraag wat er nodig is om een gemeenschap te binden: waartoe bestaat een gemeenschap en vanuit welke waarde blijft men bijeen. Staat en overheid zijn daarbij niet de enige of zelfs maar eerste gemeenschap. Gezin, familie, werkring, buurt, sociale omgeving zijn andere en vaak belangrijker gemeenschappen waarin mensen leven. Maar de staat is wel de gemeenschap waar men niet uit kan stappen. In essentie gaat het derhalve om de publieke moraal als element en als voorwaarde om vruchtbaar samen te leven.

Gemeenschap veronderstelt dat men het niet ten principale oneens is over elementaire waarden die aan het maatschappelijk verkeer ten grondslag liggen en die men ook van elkaar kan en mag verwachten, zonder dat het om wettelijke regels gaat. Wetgeving is slechts het topje van de ijsberg van maatschappelijke regels, gemeenschappelijke waarden, gebruiken en belangen en ethische overtuigingen. Daarin ligt echter ook besloten dat het bij publieke moraal gaat om de vanzelfsprekendheden die aan het maatschappelijk verkeer ten grondslag liggen of sterker nog de vanzelfzwijgzaamheden. Zodra het nodig wordt om de publieke moraal te bespreken, kom je in de gevarenzone. Er is wel gezegd dat het met de fundamenten der moraal is als met alle andere fundamenten: als je er te veel omheen graaft, zakt het gebouw erboven in.

Om die reden vraag ik mij af of we op dit moment gerust mogen zijn over de publieke moraal. Natuurlijk, er zijn veel lichtpunten. Maar een van de belangrijkste graadmeters van publieke moraal, de politieke eensgezindheid — de *concordia* waaruit *res parvae crescunt* — laat nu juist een toenemende verbroekeling en polarisatie zien; niet op het punt van belangen en politieke visies, maar op het punt van fundamentele waarden en mensvisie. Dat blijkt ook uit de wijze waarop de denkbeelden en gebruikte debatmethoden een splijtzwam worden in tal van andere groepen. Het huidige debat binnen het CDA over samenwerking met de PVV illustreert dat.

Het moge zo zijn dat Nederlanders over veel vraagstukken nog gelijk denken en minder permissief zijn dan we van onszelf denken. Indien we geen adequate manier vinden om om te gaan met een divergentie over fundamentele waarden en niet verder komen dan elkaar verketteren, dan moeten we grote zorgen hebben over de publieke moraal. Want dan kan op ieder moment over ieder vraagstuk een dergelijke discussie ontstaan. Dan is de publieke moraal niet stabiel, maar fragiel. Dan is de gemeenschap op zand gebouwd. Terecht zei Kaiser net: publieke moraal is niet een kwestie van schrijven en beschrijven, maar van doen en dialoog. Als men het debat van de afgelopen jaren ziet, en in het bijzonder dat van de afgelopen maanden en weken, dan lijkt het wel of de dialoog niet verder komt dan het op hoge toon uitwisselen van afkeer over elkaars standpunten en het doen blijft steken in met de rug naar elkaar staan.

Hoe gaat publieke moraal verloren? Is dat onvermijdelijk, een soort van sociologische wet van de maatschappelijke thermodynamica: dat orde en consensus onvermijdelijk tot chaos vervallen, tot maatschappelijke entropie. De geschiedenis wijst anders uit. Samenlevingen kunnen zich revitaliseren. De wijze waarop men daarin omgaat met wat verdeeld en gezamenlijk oppakt wat gemeenschappelijk is, zijn daarbij van bepalende invloed. Evenzo is het verloop van een publieke moraal niet een kwestie van het onvermijdelijk verloop van maatschappelijke processen, maar van verwaarlozing of omdat ze voorwerp worden van maatschappelijk debat en controverse. In beide gevallen verliezen waarden en normen van publieke moraal hun vanzelfsprekend karakter.

Beide processen zijn werkzaam. Verwaarlozing in de vorm van een geleidelijke erosie van instituties of waarden, welke wordt toegedekt met argumenten als: moet kunnen, geen aandacht aan besteden, zal wel loslopen, is op ieder moment werkzaam. Het is een proces dat zichtbaar is in veel van de bijdragen in dit boek. Het tegengestelde proces, het verschijnsel dat elementen van de publieke moraal voorwerp worden van heftig debat, controverse en groeiende tegenstelling, is doorgaans zichtbaarder. Uiteraard is dat op dit moment het meest zichtbaar in de wijze waarop de heer Wilders al enkele jaren waarden die anderen fundamenteel achten, wraakt en aantast.

Heftige debatten over fundamentele waarden zijn niet nieuw. Het is vandaag precies 170 jaren geleden dat de Belgische opstand begon; de kiem daarvan was de waardering voor de verworvenheden van de Franse Revolutie; modernisering, liberale vrijheden en gelijkheid. De beide gemeenschappen die uit die opstand zijn ontstaan, België en Nederland, worden alle twee nu geconfronteerd met de gevolgen van een jarenlang polariserend debat. De Belgen hebben de vraagstukken rond de onvrede in Vlaanderen gedacht te kunnen oplossen door bepaalde opvattingen weg te drukken en te isoleren. Maar als een palm zijn ze tegen het gewicht in gegroeid en bepalen nu de besluitvorming. In Nederland hebben we gemeend de ideeën en zorgen die zich in de gedachten van eerst Fortuyn en nu Wilders (bij alle verschillen daartussen) vertolkt voelen, eerst te moeten bagatelliseren, vervolgens te laten passeren, en in de laatste tijd te willen veroordelen en uit te sluiten. Maar ook die aanpak heeft tot dusver alleen maar geleid tot een gestage groei en verharding van opvattingen.

Bij opvattingen waar we het principiële niet mee eens zijn en die in onze ogen de grondslagen van de samenleving aantasten, is de verleiding altijd groot om daar met afkeer en afkeuringen op te reageren, je er afzijdig van te houden en de samenwerking op te zeggen met wie die ideeën uitdraagt. Ik zeg het zo scherp omdat ik de afgelopen maanden ook van de kansel scherpe veroordelingen heb gehoord.

Ik ga me hier niet uitspreken over de keuzes waar het CDA dezer dagen voor staat. Dat is een politieke partij, zij het dat een politieke partij al helemaal mee moet wegen welk effect samenwerken of niet samenwerken heeft op de groei en ontwikkeling van de gewraakte politieke beweging. Want men is niet alleen verantwoordelijk voor wat men besluit, maar ook voor de gevolgen daarvan. Met andere woorden: draagt samenwerken of niet samenwerken bij aan de groei in de toekomst?

Ik stel het vraagstuk hier aan de orde omdat op den duur alle organisaties met deze vragen te doen krijgen. Vergis u niet; dit soort fundamentele uiteenzettingen werkt door in alle organisaties en verbanden. Velen zullen mogelijk voor de vraag komen of men moet samenwerken of niet. Het antwoord dat daarop gegeven wordt zal bepalend zijn voor de ontwikkeling van de publieke moraal. Daarom zullen we ons af moeten vragen of het meer met onze uitgangspunten in overeenstemming is, om iedere samenwerking principieel uit te sluiten en de dialoog te beperken tot het wederzijds wisselen van moties van afkeuring. Of is het meer in overeenstemming met christelijk sociale uitgangspunten om dialoog en eventueel samenwerking aan te gaan, zij het eventueel met een verhoogde dijkbewaking voor de uitgangspunten en waarden, om zo toch weer de gemeenschappelijke grond te vinden van waaruit mogelijk de principële tegenstelling ontkracht kan worden.

Ik leg de vraag hier slechts neer. Ik ga haar niet beantwoorden, maar de wijze waarop we op die vraag een antwoord geven is mogelijk van grote invloed op de ontwikkeling van de publieke moraal.

Willen we de publieke moraal die hoort bij het 'huis om in te wonen' bewaren en ontwikkelen, dan zullen we immer een vruchtbare aanpak moeten ontwikkelen om met existentiële verschillen om te gaan. Want publieke moraal is niet een gegeven situatie, maar een dynamiek. De politiek in België en Nederland heeft de juiste aanpak nog niet gevonden, maar staat wel voor de keuze om eventueel nieuwe wegen in te slaan. Maar ook hier zouden maatschappelijke organisaties de weg kunnen verkennen. Wie de publieke moraal ter harte gaat, is daartoe geroepen.

Ik zie dus uit naar het volgende boek van Jan Jacob.

Ernst Hirsch Ballin

Het christelijk-sociaal denken onderscheidt zich van andere stromingen door de mens centraal te stellen zowel in de analyse van maatschappelijke problemen, als in de oplossingen voor deze problemen. Om een antwoord te bieden op de onzekerheid van deze tijd, moet het christelijk-sociale gedachtegoed opnieuw worden geformuleerd. Dit vereist moed en visie.

De centrale plaats van de mens in het christelijk-sociaal denken is ook herkenbaar in het thema van het CSC 2010: 'een huis om in te wonen'. Hoe kunnen we samenleven in een bewoonbare maatschappij? Hoe slaan mensen de handen ineen om maatschappelijke problemen op te lossen? Hoe krijgen solidariteit en wederkerigheid gestalte in de hedendaagse samenleving? Hoe versterken we het onderlinge vertrouwen en ook het vertrouwen in de instituties van de democratische rechtsstaat?

Herijking

In het ontstaan van de Nederlandse staat spelen dijken een grote rol. Mensen gingen met elkaar een verband aan waarin de dijken werden aangelegd en de verantwoordelijkheid voor deze dijken met elkaar werd gedeeld. Zo ontstond een structuur die bescherming bood, maar waarin ook verplichtingen werden opgelegd, zoals de betaling van waterschapsbelastingen. Het aanleggen, onderhouden en bewaken van de dijken is een metafoor voor de betekenis van de staat. In de samenwerking zat een verplichting — die mensen zichzelf oplegden — om allemaal mee te doen. Daarin

zat al de insluiting begrepen van iedere burger die achter de dijken wilde wonen en dus ook de notie dat niemand mocht worden buitengesloten. Dat beeld over het ontstaan van de Nederlandse samenleving heeft nog altijd een actuele betekenis. Om de democratische rechtsstaat bewoonbaar te houden moet je mensen erbij betrekken, niemand uitsluiten en daarom iedereen gelijkkelijk respecteren.

Het idyllische beeld van het land dat in gezamenlijke verantwoordelijkheid is opgebouwd achter de dijken, staat in contrast met de verwarring in de samenleving van nu. Een verkenning van de verschillende domeinen van de samenleving kan helpen om het antwoord te formuleren op de vraag naar de oorzaken van de toenemende onzekerheid, de verharding en het gebrek aan vertrouwen. Deze analyse is niet vrijblijvend en kan niet zonder een herijking van het denkkader waarmee naar de samenleving wordt gekeken. Deze opdracht geldt ook het christelijk-sociaal gedachtengoed: een grondige bezinning op de eigen uitgangspunten en maatschappijvisie.

Deze herijking beperkt zich niet slechts tot de rechtsstaat of grondrechten, maar strekt zich ook uit naar onderwerpen als de ontwikkeling van de sociaal-economische verhoudingen of vraagstukken als milieu en duurzaamheid. Juist op dit soort concrete vraagstukken kan — als voorbeeld van toegepast christelijk sociaal denken — een bijdrage worden geleverd door een nieuwe visie ontwikkelen, die getuigt van moed en visie om de samenleving te verbeteren. Ik noem als voorbeeld de voorstellen van staatssecretaris Van Bijsterveld om de schooluitval tot speerpunt van haar beleid te maken. Daarmee biedt zij niet alleen deze jongeren een perspectief op een betere toekomst, maar wordt evenzeer het risico op problemen op de arbeidsmarkt of overlast en crimineel gedrag in de kiem gesmoord.

Eenzelfde redenering geldt voor de analyse die de commissie-Van de Donk heeft gemaakt van het drugsbeleid in Nederland. De meerwaarde van dit rapport is dat het voorbij gaat aan de gebruikelijke argumenten over de volksgezondheid of handhaving, maar juist oog heeft voor de sociale problemen van drugsgebruik, waardoor veelal kwetsbare mensen ook de aansluiting in onze samenleving dreigen te verliezen.

Deze twee voorbeelden raken de kern van de onderscheidende betekenis van het christelijk-sociaal denken voor het oplossen van maatschappelijke vraagstukken van deze tijd: kijk naar mensen en de verhoudingen tussen mensen, kijk naar de oorzaken van hun problemen en probeer vervolgens te voorkomen dat mensen worden uitgesloten of anderszins niet meer mee kunnen komen. Deze aanpak vergt soms streng optreden, maar is altijd rechtvaardig en humaan.

Context

Het christelijk-sociaal denken staat niet op zichzelf, maar heeft een plaats tussen de andere politieke stromingen en maatschappijvisies in ons land. In de WRR-publicatie *Het gezicht van de publieke zaak* beschrijven Adriaanse en Van Praag hoe de oude links-rechts-indeling van

politieke partijen door de geschiedenis is achterhaald. In deze oude indeling werden partijen ingedeeld op een sociaal-economische as en een confessionele as. Volgens de auteurs zijn deze dimensies niet geheel verdwenen, maar voeren twee nieuwe dimensies de boventoon: een economische en een culturele dimensie. In de economische dimensie gaat het onder meer om de rol van de overheid in de economie, de mate waarin het economische proces is gereguleerd, de mate waarin er vrij verkeer van personen, goederen en diensten is toegelaten, etc. In de culturele dimensie gaat om zaken als immigratie en integratie. Beide dimensies laten een spectrum zien met aan de ene kant openheid of integratie en aan de andere kant geslotenheid of demarcatie. Langs deze lijnen wordt duidelijk dat politieke partijen zich niet eenvoudig meer als links of rechts zijn aan te merken. Het onderscheidende element is de mate van openheid.

In hetzelfde hoofdstuk signaleren de auteurs ook een verschraving van het politieke debat in de media. Door onder meer de uitbreiding van het media-aanbod is een nieuwe medialogica ontstaan, waarbij de nadruk ligt op competitie. Samenvattingen van debatten krijgen de vorm van wedstrijdverslagen en in verkiezingstijd is de aandacht voor de inhoud van verkiezingsprogramma's ondergeschikt aan het wedstrijdelement van de verkiezingen: wie is de beste debater en welk team wint?

Het samenspel van deze twee ontwikkelingen leidt tot de conclusie dat in een complexer politiek landschap het minder eenvoudig is om de inhoudelijke boodschap in het publieke debat naar voren te krijgen. Wanneer politieke partijen hierin onvoldoende slagen raakt dit ook het draagvlak voor en het vertrouwen in de politiek en haar instituties.

De Britse politicoloog Blond duidt de huidige vervreemding als de keerzijde van de individualisering. Burgers zijn meer en meer op zichzelf aangewezen en missen de vertrouwde bescherming en richting van maatschappelijke verbanden als kerken en vakbonden. Dit gemis van sociale kringen, waarin mensen van verschillende achtergronden elkaar ontmoeten en vormen, zie je ook terug in de tekortkomingen van het hedendaagse integratiebeleid.

Toekomstagenda

De bouwstenen voor de toekomstagenda van het christelijk sociaal denken vinden we in de rijke traditie van denkers over deze stroming. Als tegenwicht voor het wantrouwen in de samenleving vormt herstel van vertrouwen het uitgangspunt. Vertrouwen mobiliseren vergt een langdurig volgehouden patroon en een voortdurend bewustzijn dat vertrouwen op elk moment op de tocht kan staan.

Een tweede element is de herontdekking van de persoonlijke waardigheid van iedere mens. Dit komt ook terug in de omschrijving die Johannes Paulus II geeft als doel van de sociale leer: "to propose to all men and women a humanism that is up to the standards of God's plan of love in history, an integral and solidary humanism capable of creating a new social, economic and political order, founded on the dignity and freedom of every human person,

to be brought about in peace, justice and solidarity.” Aan deze omschrijven kunnen we ook de kernbegrippen solidariteit, christelijk humanisme, waardigheid en vrijheid ontlenuen.

Als we ons dan afvragen welk begrip van menselijke waardigheid daaruit voortkomt, is dat de sociale rechtvaardigheid, waarbij rechten bescherming bieden voor de kansen die mensen worden geboden om hun bijdrage te leveren aan de samenleving. Daarom heb ik nooit iets gezien in het tegenover elkaar stellen van klassieke en sociale grondrechten, zeker niet in een soort classificatie alsof het een zonder het ander zou gaan. Bij elk grondrecht zie je dat ze beide dimensies in zich dragen, bijvoorbeeld in de vrijheid van meningsuiting en ook in de vrijheid van godsdienst.

Justitiebeleid

Ook in het Justitiebeleid hebben we in de afgelopen jaren gezocht naar een herijking van de visie en de aanpak. Het nadenken over hoe onveiligheid, overlast en criminaliteit beter kan worden aangepakt, strekt verder dan het betrouwbaar toepassen van de wet. Deze regels vormen het vertrekpunt en tegelijk de waarborgfunctie in ons democratisch rechtsbestel. Deze herijking van het beleid moet er tevens voor waken dat onjuiste beelden over maatschappelijke problemen ontstaan, zoals door de problemen van individuen toe te schrijven aan hele groepen. Dat leidt niet tot een oplossing.

Wat wel werkt is gericht te kijken naar de oorzaken van criminaliteit en overlast. Zo bleek eind jaren negentig dat bepaalde soorten van criminaliteit resistent waren geworden voor de tot dan gevoerde aanpak van ‘fixing broken windows’, waarbij snel werd opgetreden wanneer verloedering dreigde. De constatering dat deze aanpak niet meer voldeed voor bepaalde vormen van criminaliteit noopte tot een nieuwe werkwijze, die ik eerder heb aangeduid als ‘fixing broken relations’. Veel van moeilijk beheersbare criminaliteit als wangedrag, geweld en huiselijk geweld heeft te maken met een ontregeld gedragspatroon, onvoldoende besef van respect en een doorleefd onderkennen van wat het vraagt om met elkaar samen te leven. Je ziet bij deze plegers een patroon van probleemgedrag, verkeerde vrienden, drugsmisbruik, etc. De nieuwe aanpak richt zich dan op de verandering van die verkeerde gedragspatronen. En omgekeerd, zonder het aanpakken van deze factoren is de kans op recidive vele malen groter, omdat de feitelijke oorzaak niet wordt weggenomen.

Dit voorbeeld is een uitwerking van de methode die het christelijk-sociaal denken van ons vraagt. In deze methode staan mensen centraal, als individu en in hun onderlinge verhoudingen. Door gericht te kijken naar problemen of tekortkomingen in de menselijke gedragingen kan een effectieve oplossing gevonden worden. In het veiligheidsdomein noemen wij dit de persoonsgebonden aanpak.

Eenzelfde benadering hebben we gekozen ten aanzien van het onderwerp migratie. Dit vraagstuk kent geen simpele antwoorden. Vanuit sommige geledingen in de samenleving komt de roep om een ruimer toelatingsbeleid. Dit stuit altijd op het besef dat Nederland

nooit alle mensen die het elders moeilijk hebben kan opnemen. Andere geledingen — zoals het bedrijfsleven — zien juist een toenemende behoefte aan buitenlandse gespecialiseerde medewerkers. Wat het migratiebeleid dus van ons vraagt is dat wij een zorgvuldige beoordeling maken van die verzoeken tot verblijf, die tot ons komen. Dit is vorm gegeven in twee nieuwe wetten op het terrein van asiel en migratie, die onlangs door Eerste Kamer zijn aangenomen. Op grond van de nieuwe asielprocedure kan snel en zorgvuldig, strikt en humaan bekeken worden welke mensen in aanmerking kunnen komen voor verblijf en bescherming in ons land. Met behulp van het modern migratiebeleid hebben we betere mogelijkheden gecreëerd voor toelating van die migranten, die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan onze welvaart. Geen kwantitatieve doelstellingen, maar individuele afwegingen vormen hierbij de leidraad.

Afronding

De methode van het christelijk-sociaal denken beperkt zich niet tot onderwerpen die nu actueel zijn. Nieuwe vraagstukken zullen zich opwerpen en ook daar is deze denkwijze op van toepassing. De boodschap van het christelijke personaliteitsbeginsel is dat je mensen niet halfhartig kunt aanvaarden, maar moet respecteren en dienovereenkomstig te handelen.

Herman Kaiser overhandigt de Adriaan Borstprijs 2010 bestaande uit een bronzen beeldje en een geldbedrag van €10.000,- aan Piet Hein Donner

Adriaan Borstprijs 2010 voor Mr. Piet Hein Donner

Het bestuur van het stichting Christelijk-Sociaal Congres kent de Adriaan Borstprijs 2010 toe aan Mr. Piet Hein Donner voor zijn inzet voor sociale gerechtigheid, in woord en daad.

De naamgever van de prijs, Adriaan Borst, was een christelijk sociaal bewogen ondernemer. Hij was lange tijd voorzitter van het Verbond van Protestants-Christelijke werkgevers, één van de rechtsvoorgangers van VNO-NCW.

Bij zijn afscheid als voorzitter richtte hij een fonds op ter ondersteuning van projecten gericht op christelijk sociale vorming.

In het convenant van 22 mei 2007 tussen de Stichting Adriaan Borst-fonds en de Stichting Christelijk-Sociaal Congres overwegen beide stichtingen dat de doelstelling van het Adriaan Borst-fonds beter kan worden bevorderd en gerealiseerd binnen de Stichting Christelijk-Sociaal Congres, die als doelstelling heeft: “een platform te bieden voor de gedachtewisseling ten behoeve van actualisering en stimulering van christelijk sociaal denken en handelen.”

Zodoende wordt nu de doelstelling van het Adriaan Borst-Fonds uitgedragen in de vorm van de Adriaan Borstprijs, die wordt uitgereikt aan iemand die zich op bijzondere wijze actief heeft betoond op het terrein van christelijk-sociaal denken en handelen.

De prijs bestaat uit een aandenken in de vorm van een beeldje en een geldbe-

drag ter grootte van €10.000,=.

De ontvanger van de prijs wendt het geldbedrag aan om één of meer initiatieven te steunen van organisaties, die met hun initiatieven een voorbeeldwerking hebben naar andere organisaties.

Mr. Piet Hein Donner ontvangt de Adriaan Borstprijz 2010 voor zijn inzet voor sociale gerechtigheid in woord en daad.

In woord:

Bij meerdere gelegenheden heeft Piet Hein Donner er blijk van gegeven zijn handelen te laten inspireren en motiveren door een herkenbare christelijk-sociale visie en levensovertuiging. Tijdens het Christelijk-Sociaal Congres 2008 verwoordde hij deze visie als volgt:

“Omdat het sociale vraagstuk is veranderd, moeten we opnieuw bezien wat er gedaan moet worden. Ooit ging het om zorg over verpaupering onder werkenden, over klassentegenstelling en over gebrek aan bescherming voor zwakken in de samenleving.

“Nu dreigt de verpaupering zich voor te gaan doen bij de ongeschoolde of onvoldoende gekwalificeerde arbeid die moet concurreren met arbeid in lage loonlanden.

“En een nog fundamentele vorm van verpaupering is het gebrek aan bagage bij groepen mensen en jongeren om morele keuzen te maken en zo van mogelijkheden gebruik te maken en kansen te gebruiken.

“Onze tijd vraagt om een nieuwe invulling en borging van wat een gerechte samenleving is. Vrijheid is daarvoor niet genoeg. Het vergt een duurzaam en verantwoord gebruik van mogelijkheden. Sociale zekerheid moet gezocht worden in arbeidsparticipatie ook als een aanvullende uitkering nodig is. Werk moet gepaard gaan met opleiding en ouderen moeten kunnen blijven participeren en wij zullen met diversiteit moeten leren omgaan.

“Die gerechte samenleving is ieders verantwoordelijkheid. Het is de uitkomst van keuzen en handelen van velen. Mensen en hun samenwerkingsverbanden maken de morele keuzen. Daar ligt de betekenis van het middenveld en zonder identiteit gaat het niet.”

Naast woorden, ook de daden:

Als minister van SZW maakt hij zich sterk voor “Nederland als zijnde een welvarend land waar mensen graag wonen. Dat is geen vanzelfsprekendheid. Daar hebben we de bijdrage van iedereen voor nodig. Ik streef ernaar dat iedereen meedoet en tot z'n recht kan komen. We houden daarbij oog voor wie echt niet kan.”

Hij was van 22 juli 2002 tot 21 september 2006 minister van Justitie. Daarvoor was de heer Donner onder meer voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en lid van de Raad van State (1997-2002).

In 2001-2002 leidde hij een commissie die adviseerde over de WAO-problematiek en in 2002 en 2003 trad hij op als informateur. In de periode november 2006-februari 2007 was hij Tweede Kamerlid.

In al deze functie is voor hem leidend het vertrouwen in de dynamiek en eigen verantwoordelijkheid van maatschappelijke organisaties. Een kenmerk dat hij deelt met de christelijk-sociale beweging en dat hij ook als voorzitter van het Christelijk-Sociaal Congres mede heeft uitgewerkt en gevoed.

Vanuit vele functies heeft de heer Donner steeds ook de christelijke maatschappelijke organisaties en denkers uitgedaagd om vanuit hun inspiratie een bijdrage te leveren aan het uitdragen en hervinden van de actualiteit van het christelijk-sociale voor de problemen van vandaag. In meerdere verantwoordelijkheden heeft hij ook zich soms op geheel vrijwillige basis energiek ingezet om die brug tussen denken en praktijk te slaan.

Al met al een christelijk sociale inzet van een niveau en creativiteit, die het toekennen van de Adriaan Borstprijs 2010 aan Mr. Piet Hein Donner volledig rechtvaardigt.

Piet Hein Donner geeft het geldbedrag dat bij de Adriaan Borstprijs hoort aan de Stichting Exodus. Rien (CRC) Timmer ontvangt de cheque.

Rien Timmer

Geachte meneer Donner, geachte vrienden van het Christelijk-sociaal congres,

Op deze ook voor ons bijzondere avond past natuurlijk een dankwoord. Een gift als deze voor het werk van Exodus ontvangen we immers niet elke dag.

U memoreerde het zelf al toen u mij eerder deze week opbelde om te overleggen over uw voornemen uw prijzengeld aan Exodus te schenken: de relatie tussen u en Exodus is een bijzondere.

Als minister van Justitie wees u om principiële redenen meerdere verzoeken van ons om financiering af. Dat leidde tot vele debatten in de Tweede Kamer waarin uiteindelijk via amendementen en moties alsnog financiering werd afgedwongen. Voor vele organisaties zou zo'n geschiedenis reden genoeg zijn om zeer te verlangen naar een andere minister.

Toch hebben de vrijwilligers en beroepskrachten van Exodus dat bij u nimmer zo ervaren. Als minister staat en stond u voor uw standpunten, waar we het weliswaar niet mee eens waren, maar die wel buitengewoon helder en consequent waren.

Tegelijkertijd liet u telkens óók aan ons blijken hoezeer u als mens de inhoud en uitvoering van ons werk van harte ondersteunt. Dat bleek niet in het minst toen u ons landelijk kantoor in Leiden begin 2006 als minister van Justitie opende.

U hield bij die gelegenheid een inspirerend betoog, waarbij u scherp de overeenkomsten én de verschillen aangaf tussen de overlevingsstrijd van het volk Israël, zoals weergegeven in het bijbelboek Exodus, en de weg naar een nieuwe toekomst, zoals die door ex gedetineerden bij Exodus wordt afgelegd. Het was een betoog waar sommige van uw Justitie-ambtenaren, wat minder geschoold in de tale Kanaäns, met enige verwondering kennis van namen, zo vertrouwden zij mij toe, maar waar u ons zeer mee inspireerde.

Het zou ons niets verbazen, zeiden wij toen onderling bij Exodus, dat deze minister waar we het soms zo moeilijk mee hebben, bij een volgende kerkcollecte in stilte een extra duit in het zakje doet. Hoe konden we bevroeden dat we nog eens een collectegift van deze omvang van u zouden ontvangen!

Wellicht horen die combinatie van eigenschappen wel bij de naam en het geslacht Donner. Ik denk daarbij in dit verband aan het Zweedse eiland Gotland met zijn prachtige Hanze-hoofdstad Visby. Het mooiste plein in Visby heet *Donnersplats*. Het is, net als verscheidene gebouwen en straten, vernoemd naar Margaretha Donner. Deze vrouw, in 1751 weduwe geworden van een Duitse koopman uit Lübeck legde de basis voor een omvangrijk handels en productie-conglomeraat en daarmee voor de welvaart van Gotland en een groot deel van het Oostzee gebied, en voor het welzijn van de bewoners daar. In het lokale museum valt ze nu nog te bewonderen als wassen beeld (wie weet, meneer Donner ...), de boekhouding opmakend aan een houten tafel. Spaarzaam, bijna zuinig, streng, doch zeer rechtvaardig, hardvochtig als het moest, vooruitstrevend sociaal als haar geloof het haar ingaf. Niet voor niets noemden haar medewerkers haar ‘moeder Donner’, waar ze in het zakenverkeer volgens de overlevering werd aangesproken als ‘mister madam Donner’, omdat de kooplui, altijd man, geen raad wisten met deze eenvoudige maar onverzettelijke vrouw.

Ik ben het niet nagegaan, maar het kan haast niet anders dat er een genetisch verband bestaat tussen deze Gotlandse Donner, en de man die vanavond de Adriaan Borstprijs ontving.

We zijn zeer vereerd dat Exodus van u het geld dat bij deze prijs hoort mag ontvangen. U inspireert daarmee onze medewerkers, onze vrijwilligers, maar vooral ook al die honderden gedetineerden en ex gedetineerden om voort te gaan op de ingeslagen weg. Om te bouwen aan mogelijkheden voor mensen met een gebroken verleden, zodat al die individuele levens daadwerkelijk tot recht kunnen komen. Voor de meeste van onze bewoners en maatjes is het leven complex, en worden positieve resultaten slechts met vallen en opstaan bereikt. Het vinden en behouden van goede huisvesting, het vinden en behouden van werk, het aangaan en onderhouden van relaties met mensen die om jou geven en om wie jij kunt geven: het vergt heel veel, en is in onze ogen allemaal van belang om daadwerkelijk met criminaliteit te kunnen breken. In ons werk leggen we daar echter een belangrijke laag onder: de laag van zingeving. Godsdienst, levensbeschouwing, de gerichtheid op de zin van jouw eigen leven in het licht van de of het Eeuwige: het vormt voor ieder mens uiteindelijk een richtsnoer in het leven. Dat

geldt niet in het minst in detentie, waar mensen letterlijk en figuurlijk op zichzelf worden teruggeworpen. Juist op dat breekpunt in het leven van gedetineerden en ex-gedetineerden vinden wij het van wezenlijk belang met hen in gesprek te gaan over vragen rond geloof en zingeving.

Naar de invloed van levensbeschouwing op bijvoorbeeld ondernemerschap is de afgelopen jaren al veel onderzoek gedaan. Naar de relatie tussen zingeving en het al dan niet terugvallen in criminaliteit is zulk onderzoek nog niet gedaan. Met het geld van de Adriaan Borstprijs stelt minister Donner ons in staat dat wetenschappelijk onderzoek nu te gaan beginnen.

Tot slot: bij deze gelegenheid past het ons natuurlijk ook u, meneer Donner, zeer hartelijk te feliciteren met de ontvangen prijs. Bij zo'n felicitatie past ook een kado, zeker vandaag, zeker van ons. Daarom overhandig ik u graag deze bijzondere zeefdruk: een exemplaar uit een beperkte, speciaal voor Exodus gemaakte, serie. Bovendien, hoe kan het anders, bijna ín de gevangenis gemaakt, door kunstenaar én justitiepastor Follie Hemrica. De zeefdruk verbeeldt de uittocht, de Exodus, van ieder mens. We onderstrepen met dit kado graag uw verbondenheid met het werk van Exodus.

Ineke Ludikhuize

Welkom

Wie hier kind aan huis is
Wie hier voor het eerst is
Wie velen kan begroeten
Wie niemand kent
Wees welkom

Wie met 't hoofd ergens anders zit
Wie met aandacht aanwezig is
Wees welkom

Wees welkom en wens elkaar
de vrede van God.

Zingen (Tussentijds 93)

Kom, Geest van God
maak onze harten open,
dat Christus bij ons woning vindt
(Sytze de Vries/Willem Vogel)

Exodus 4: 20 t/m 26 (Willibrordvertaling)

Mozes liet zijn vrouw en zijn zonen plaatsnemen op de ezel en ging terug naar Egypte, met de staf van God in zijn hand. De HEER sprak tot Mozes: 'Nu u teruggaat naar Egypte, moet u zorgen dat u voor de farao al de wonderen verricht waarvoor Ik u de macht gegeven heb. Ik zal hem dan halsstarrig maken, zodat hij het volk niet laat gaan. En dan moet u tegen de farao zeggen: Zo spreekt de HEER: Israël is mijn eerstgeboren zoon. Ik had u bevolen om mijn zoon vrij te laten vertrekken om Mij te vereren, maar u hebt dat geweigerd. Daarom zal Ik uw eerstgeborene doden.'

Toen Mozes onderweg ergens de nacht doorbracht kwam de HEER naar hem toe en wilde hem doden. Maar Sippora nam een scherpe steen, sneed de voorhuid van haar zoon af en raakte daarmee zijn voeten aan. Zij zei: 'Jij bent mijn bloedige bruidegom.' Daarop liet de HEER hem met rust.

Ik geef het meteen toe: een merkwaardig stuk en totaal ongeschikt om dit congres mee te openen. Alle problemen die je zou kunnen hebben met een tekst zitten er in. Het is een primitief verhaal, een onbegrijpelijk en duister verhaal. Het gaat over hardheid en verharding en mensen zonder hart. En dan het beeld van God dat wordt geschetst ... God verhardt de harten, God speelt het hard en dreigt kinderen te vermoorden, God wil nota bene Mozes doden.

Meneer Wilders moest eens weten dat dit in de bijbel staat, onderdeel van de joods-christelijke cultuur. De koran kent heftige teksten, maar deze doen er niet voor onder. Wat moet je d'r mee op een mooie congresdag als vandaag.

In de uitnodiging voor dit congres las u over: verwarring, failliet, wantrouwen, bedreiging, miskennis, vacuüm, dakloos. Een korte samenvatting van de inleiding in zeven woorden. Protestanten die zo'n tekst scannen — en wie weet toch ook wel katholieken — begrijpen het meteen. Hier hebben we te maken met de eerste van de aloude theologische trits: ellende, verlossing en dankbaarheid. Het is een beproefd recept. En niet alleen in kerken. Ook politici, lobbyisten, dichters, opvoeders, wetenschappers en ja, ook congrescommissies maken er op z'n tijd gebruik van.

Vandaar de keuze voor dit stuk uit het boek Exodus. We doen vanmorgen de theologische trits, parallel aan die in uw uitnodiging.

Het begint met pijn en verharding, met ervaringen die alle mensen van alle tijden kennen. Mozes heeft zijn wortels in het volk van de Hebreëen, is opgevoed als Egyptenaar en getrouwd met een Midianitische vrouw. Drie culturen huizen in hem. Hij is als de moderne

wereldburger die het niet makkelijk wordt gemaakt om in zichzelf samen te brengen wat de samenleving heeft gescheiden. Daar heb je de populistische Mozes die met veel tamtam en kunstjes de farao mores gaat leren; daar heb je de fatalistische Mozes die het opgeeft en liever dood gaat; daar heb je Mozes die tegen heug en meug op weg gaat naar waar hij vandaan komt; daar heb je de ‘laat maar zitten, ik kan het niet’ Mozes. In al die ervaringen is God — geloven de schrijvers van Exodus. Geloven wij — wie weet — nog steeds.

Mozes is in verwarring. Egypte is het failliet van elke multiculturele samenleving. In Egypte regeert de angst. Als er ergens ellende is dan daar. Maar ja, wat kan Mozes daar aan doen...

Er is iets nodig. Iets harder dan ooit en tegelijk een nieuw gezichtspunt. Sippora, de Midianitische vrouw van Mozes neemt letterlijk en figuurlijk het heft in handen. Zij pakt een scherpe steen, besnijdt hun zoon en zegt tegen Mozes: wij kiezen, nu! En wij kiezen voor de traditie van de Hebreëen.

Dat woord ‘Hebreëen’ betekent ‘de mensen die van de andere kant komen’ of in alle-daags Nederlands ‘hullie van de overkant’. Sippora snijdt radicaal. Laat maar zien dat je van de andere kant komt, wees niet bang om je macht als Egyptenaar te verliezen, je rijkdom als Midianiet. Word iemand die leeft met mededogen, want daar ligt je kracht. Word Hebreëer, zoals je altijd al was, en haal de Hebreëen weg uit dit angstland.

Sippora spreekt én doet het verlossende woord. Geen getwijfel meer over wáár je thuis hoort en óf je ergens thuishoort. Geen angst voor verlies van wat dan ook. Boem. Ineens is de keuze gemaakt. Er is werk aan de winkel.

De contouren van wat volgt zijn daarmee geschetst. De belangrijkste kwestie voor de Hebreëen, namelijk hun onderdrukking in Egypte, wordt aangepakt. Sippora verklaart zich solidair met hen en duwt Mozes in zijn rol van bevrijder. Het is een nogal verrassende ont-knoping.

En dan zijn we weer bij de uitnodiging van vandaag waarin u kunt lezen. ‘Inspiratie en bezie-ling is iets waarbij de nadruk niet valt op denken en ordenen, maar juist op het ongedachte en het verrassende.’

In elke samenleving heb je te maken met ‘hullie van de overkant’. Dat gevoel dat je met die anderen niets te delen hebt; dat het erom gaat hen zoveel mogelijk uit handen te trekken, zodat ze met zo weinig mogelijk de deur uit gaan. Of zoals Huub van der Lubbe van De Dijk zingt:

Al dat gedonder in de wereld om steeds hetzelfde
Verkeerde volk, verkeerde god, verkeerde huid
Weet je, als ik vleugels had zoals een engel
Dan vloog ik naar de hoogste bergtop en schreeuwde het uit:
Ga in mijn schoenen staan!

Zoals Sippora het uitschreeuwt tegen Mozes — ga met je voeten in hun schoenen staan — zo is ook de oproep aan dit congres. Ga eens in de schoenen staan van anderen, van die managers die er niets van snappen, van die producenten die consumenten beduvelen, van consumenten die geen cent over hebben voor eerlijke producten, van werknemers zonder realiteitszin, van werkgevers zonder hart, van al die lui waar je helemaal niks mee hebt. Dat is namelijk werken aan een samenleving die staat als een huis en waar we onder één dak kunnen wonen met elkaar.

Zoals Sippora letterlijk inhakt op tere delen, zo gaan we geen moeilijke onderwerpen uit de weg. Iets bindt ons immers. Een droom, een huis, een God. Geloven in God leert ons dat de Ander vanzelfsprekend respect verdient. In zee gaan met de overkant. In de schoenen staan van al die 'hullies' die van de verkeerde kant zijn. We hakken en snijden als beeldhouwers net zo lang tot er een brug is, tot niemand meer weet wie ook alweer van welke kant was. Zo scheppen we de ultieme verwarring die nodig is om met elkaar onder één dak te huizen.

Het ontwerpen en scheppen van zo'n huis is een proces. Dat gaat door, ook na vandaag. Het perspectief is de samenleving die altijd anders is dan je dromen. Anders, maar mooi. Omdat de Ander met ons meegaat en zijn of haar Geest ons altijd weer op ongedachte en verrassende ideeën brengt.

Scherp, snijdend en verrassend als Sippora, dat wens ik ons toe vandaag. Zodat we dankbaar aan onze Schepper aan de slag blijven, mensen van verschillende kanten, maar uiteindelijk allemaal mensen van de overkant.

Zingen (melodie gezang 328 LvdK)

1.

Mensen van het vuur zijn wij
door de vlam die eens ontstoken,
hartgericht, verblijdend vrij,
oude grenzen heeft doorbroken.
Gids van nieuwe vergezichten,
leer ons op uw Geest te richten.

2.

Mensen van het vuur zijn wij,
van het God bezielde leven
om de wereld, wijd en zijd
recht en richting te hergeven
Geest van vuur wil door ons branden
wees in stad en land voorhanden.

(Alfred Bronswijk)

Franciscaanse zegenbede

Moge God ons zegenen met ongemak bij gemakkelijke antwoorden, halve waarheden, en oppervlakkige verhoudingen zodat we diep vanuit ons hart mogen leven.

Moge God ons zegenen met woede bij onrechtvaardigheid, onderdrukking, en uitbuiting van Gods schepselen zodat we mogen werken aan rechtvaardigheid, vrijheid, en vrede.

Moge God ons zegenen met tranen om te vergieten voor hen die lijden aan pijn, verwerping, honger en oorlog, zodat we onze handen kunnen uitstrekken om hen te troosten en om hun pijn in vreugde te veranderen.

En moge God ons zegenen met genoeg dwaasheid om te geloven dat we een verschil kunnen maken in de wereld, zodat wij kunnen doen waarvan anderen zeggen dat het niet gedaan kan worden.

Amen

Dagvoorzitter Marga Miltenburg en Herman Kaiser

Herman Kaiser

Wij zoeken een nieuwe balans. Wij zijn aan herijking toe van de driehoek ‘overheid - markt - samenleving’. Misschien is de volgorde samenleving - markt - staat een betere volgorde voor ons als Christelijk-sociale beweging.

Wij staan in het zoeken naar een huisom in te wonen, een samenleving met hart en ziel niet alleen. Van overzee is er een reikende hand. In Engeland zoekt David Cameron naar uitwerking van de idee van een ‘Big Society’. Ook wij willen denken in opbouwende termen in plaats van afbrekende. Cameron roept in ieder geval op tot een inhoudelijk debat over de koers van de samenleving. Ik roep met het CSC en met dit Congres ook op tot een opbouwend inhoudelijk debat over onze samenleving. “Een samenleving met hart en ziel.”

Want ook in onze kring wordt belangstellend gekeken naar wat er in het Verenigd Koninkrijk gebeurt sinds David Cameron zijn ‘Big Society’ heeft gepresenteerd. Ik beluister daarbij twee typen reacties. Enerzijds een soort opluchting en verbaazing dat conservatieven nu ook eindelijk lijken te begrijpen dat het niet voldoende is om aan te schoppen tegen ‘Big Government’ zonder daar iets tegenover te plaatsen. Anderzijds is er scepsis en wantrouwen; men verdenkt de conservatieven van een slimme marketingtactiek om draconische bezuinigingen te kunnen doorvoeren.

Persoonlijk geef ik Cameron nog even het voordeel van de twijfel. Ik vind het

positief dat ook buiten onze kring een herijking van de verhoudingen in de driehoek ‘samenleving - markt - overheid’ plaats vindt. Juist de Britse conservatieven waren onder Thatcher de gangmakers van afbouwen van de publieke sector en de radicale voorstanders van het marktdenken. Het idee van een ‘Big Society’ is een principe dat opbouwend is. Naar zo'n principe zijn wij tijdens dit congres op zoek. Wij zoeken immers een huis om in te wonen. Het is logisch dat wij dan ook denken in opbouwende termen in plaats van afbrekende. Cameron roept ieder ingeval op tot een inhoudelijk debat over de koers van onze samenleving. Dat is een verademing vergeleken met wat er in Nederland te zien was tijdens de verkiezingscampagne.

Inhoudelijke armoe tijdens verkiezingscampagne

In de campagnes voor de verkiezingen van 9 juni werd beschamend weinig aandacht besteed aan inhoud, laat staan aan inhoud met bezieling.

Het debat — als dat al zo mag heten — ging over cijfers, puntjes en komma's. Niet over heldere lijnen naar de toekomst. Er was geen aandacht voor de kernvraag: “In welk huis willen wij eigen wonen met zijn allen?” Wij waren met name bezig met de hypotheek en met de vraag wie er eigenlijk niet in ons huis mag wonen. Ook vanuit de armoede van de Nederlandse politiek is het verfrissend om dan van de overkant van de Noordzee een nieuwe wind te voelen.

Vernieuwing van het Rijnlandse model

Vanaf deze plaats heb ik in het verleden meermalen een pleidooi gehouden voor vernieuwd Rijnlands model. Kort gezegd houdt tot in dat er een sociale marktwerking is.

Een kapitalisme met een menselijk gezicht. Met ruimte voor de samenleving. Waar mensen in hun eigen verbanden en organisaties aan gemeenschappelijke waarden kunnen werken. Met een overheid die toeziet op het functioneren van de bonum commune vanuit de beginselen van subsidiariteit, solidariteit en gerechtigheid.

Bescheidenheid past over eigen prestaties

Op 12 maart hielden wij hier in Doorn een bijeenkomst met confessionele partijen met het oog op de verkiezingsprogramma's. Wij hadden een unieke kans om onze visie op staat, markt en samenleving uit de doeken te doen. Na afloop hebben wij — juist ook in eigen kring — moeten concluderen dat wij er onvoldoende in zijn geslaagd om onze strategische visie helder voor het voetlicht te brengen. De presentaties bleven nog te veel hangen in het institutionele denken van de eigen organisaties. Ook voor ons is het eigen hemd dichterbij dan de gezamenlijke rok. Ik realiseer mij dat dit ook reden moet zijn om enige bescheidenheid in

acht te nemen als wij kritiek hebben op de stuurloosheid van de politiek. Wij zijn echt niet veel beter. Maar wij doen er wel meer moeite voor. Dat blijkt ook weer vandaag. Het succes van deze conferentie moet niet afhangen of u straks met een lekker congresgevoel naar huis gaat: “Wat was het weer fijn om met elkaar samen diepgravend bezig te zijn in Doorn!” Het succes hangt af van het resultaat of er na vandaag verder gebouwd kan worden aan dat huis, die straat, dat dorp, die stad, dat land. Resultaten moeten zichtbaar zijn in de alledag van gewone mensen. Met alleen slogans en preken hebben wij niets te bieden in de actuele situatie.

Publieke moraal vertalen in deugdzzaam optreden

Ons land zit er niet op te wachten dat wij een nieuw soort moreel fundamentalisme gaan prediken. Juist tegenover het fundamentalisme van anderen (van welke aard ook) moeten wij een publieke moraal zien te vertalen in een deugdzzaam optreden door onze organisaties. Wij moeten voorbeelden laten zien hoe het wel kan en hoe het eigenlijk moet. Dat geldt voor ondernemers, arbeiders, voor de zorg, het onderwijs, de media en ook de kerken.

De samenspraak tussen de christelijk sociale en de christen-democratische beweging moet ontgaan worden van haar vrijblijvendheid. Het gaat om twee zusjes in het zelfde gezin. Die in hetzelfde huis wonen. In een hecht gezin kan pittig gediscussieerd worden. Dat mag ook zo heftig dat ze het buiten kunnen horen. Als het maar ergens toe leidt.

Bij de presentatie van het boek over Publieke Moraal gisteren, stelde ik dat macht en moraal niet elkaars tegenpolen mogen zijn. Als de publieke moraal slechts de piketpaaltjes zijn waarmee het strijdperk van de macht wordt afgebakend kun je wachten op het moment dat de macht de piketpaaltjes zelf gaat verplaatsen. In een democratische rechtsstaat moet de politieke machtsuitoefening zelf doordrenkt zijn van de publieke moraal. Die morele input moet per definitie uit de samenleving zelf komen. Zij is het cement waarmee wij vandaag aan het huis gaan bouwen.

Ik wens alle architecten, metselaars, timmerlui, loodgieters, gasfitters, dakdekkers, schilders en elektriciens heel veel succes en inspiratie toe.

Erik Borgman

Ik vraag het mij vaak af: wat zou er gebeuren als we het weer zouden gaan geloven en ernaar zouden gaan handelen? Als we weer zouden gaan geloven dat de God van hemel en aarde de God is van verbondenheid en gemeenschap, dat onze toekomst toebehoort aan de God van de geschiedenis, die naar Bijbelse getuigenis tegelijkertijd een God is van gerechtigheid en barmhartigheid. Dat het dus niet van ons afhangt *of* betrokkenheid en liefde het laatste woord hebben, maar dat het alleen maar aan ons is te kiezen of wij in de ruimte van dit woord opgenomen zullen worden. We zouden minder angstig zijn, denk ik, minder bezorgd, minder denken dat het *Ungebeuer* voor de deur staat en de onderbuik van de samenleving op het punt staat de macht over te nemen. We zouden elkaar ook minder deze angst aanspreken, elkaar ook minder verwijten naïef te zijn als we de toekomst niet vooral als een bedreiging zien en in plaats daarvan elkaar aansporen goede moed te houden als dat even niet vanzelf gaat. We kennen de parabel allemaal, denk ik: Jezus zei ooit:

‘Het is met het koninkrijk der hemelen als met een schat die verborgen lag in een akker. Iemand vond hem en verborg hem opnieuw, en in zijn vreugde besloot hij alles te verkopen wat hij had en kocht die akker’.

Onze wereld, onze samenleving, wij zijn die akker. God zet alles op alles om zich die akker toe te eigenen en zo de schat te krijgen die erin verborgen ligt. Onze wereld als de ruimte waar een onvoorstelbaar grote schat verborgen ligt; niet als de plaats waar wat ons dierbaar is bedreigd wordt, maar als de grond waarin dat waar wij waarachtig van leven ligt te wachten op onthulling. wat zou er gebeuren

als we dat weer zouden geloven? We zouden onverwijld de schop ter hand nemen, denk ik, om de schat op te graven.

1

‘Zij kunnen niet wachten, geen dag en geen uur!’ zei Abraham Kuyper op het eerste Christelijk Sociaal Congres in 1891. ‘Zij’, dat waren de arbeiders, degenen die door handarbeid hun brood verdienden en die de toenemende welvaart produceerden die sommige genoten. Maar terwijl zij de gemeenschap als geheel rijker maakten, zorgden de perversiteiten in het economische systeem ervoor dat zij zelf alleen maar armer werden. Het ging hierbij niet om kleine onvolkomenheden, het ging om ‘een sociale quaestie’, en iets tot een sociale kwestie uitroepen dat betekende in de woorden van Kuyper: ‘de *onhoudbaarheid* van de tegenwoordigen toestand’ constateren en deze verklaren ‘niet uit *bijkomstige* oorzaken, maar uit een fout *in den grondslag zelf* van ons maatschappelijk samenleven’. Bij de schrijvende tegenstelling tussen armoede van de arbeider en de rijkdom van zijn patroon ging het voor Kuyper om een fout in de grondslag van de samenleving zelf:

“Van den Christus raakt onze maatschappij los; voor den Mamon ligt ze in het stof geboren; en door den rustenloozen prikkel van het brutaalst egoïsme, waggelen, gelijk de Psalmist klagen zou, de fundamenten der aarde.”¹

Of, in de iets nuchterder taal van priester-politicus Herman Schaepman, in hetzelfde jaar maar nog niet op dezelfde bijeenkomst: ‘Arbeid en kapitaal staan tegenover elkander; het kapitaal is almachtig’ en dat leidde tot schrijvende toestanden voor de arbeiders. In plaats daarvan, zo betoogde Schaepman met paus Leo XIII die ook in datzelfde jaar de encycliek *Rerum Novarum* liet verschijnen, moet het ‘geheele samenstel van wetten en instellingen... berekend zijn op den bloei van de maatschappij en van ieder harer leden’.²

Het lijkt mij niet overdreven om te zeggen dat sinds het Christelijk Sociaal Congres in 1891 opnieuw, en nu geregeld en op oecumenische basis samenkomt, het gezocht heeft om deze urgentie van Kuyper en Schaepman terug te vinden. Ik ben ervan overtuigd dat deze urgentie zich hier en nu opnieuw aankondigt. Om dat te zien is het wel nodig dat wij, in de lijn van Kuyper en Schaepman, de maatschappelijke onrust om ons heen — die ook de achterban van en de werkers in de organisaties die hier verenigd zijn niet onberoerde laat — daar toe is het nodig dat we de maatschappelijke onrust gaan zien als een teken dat een andere, betere toekomst op het punt staat door te breken. Ik geef het toe, eenvoudig is het niet de huidige kakofonie te horen als het engelenkoor dat de nabijheid van Gods koninkrijk be-

1 A. Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie: Rede bij de opening van het sociaal congres op 9 November 1891 gehouden*, Amsterdam: Wormser 1891, 25-26.

2 H.J.A.M. Schaepman, “*Rerum novarum*”: *Rede over de jongste Encycliek van Z.H. Paus Leo XIII*, Utrecht: Van Rossum 1891, 10-11.2 Dat was overduidelijk niet het geval en daarom moest het protest tegen deze situatie van de slachtoffers ervan worden gezien als een teken van uiterste urgentie: ‘Zij kunnen niet wachten, geen dag en geen uur!’

zingt. Als wij daar toch naar zoeken, is het naar mijn overtuiging van belang dat wij, met de priester-voorman van de katholieke arbeidersbeweging Alfons Ariëns, ons te binnen zouden brengen dat God zich in Jezus Christus, die de koning van het heelal is, zich niet had gemanifesteerd als minister of bestuurder van een maatschappelijke organisatie, maar ‘de knechtsgestalte’ had aangenomen en als timmermanszoon in Nazaret — in Ariëns woorden — ‘dertig jaar het kleed van den arbeider’ had gedragen. De kerk moest zich daarom volgens hem aan de kant van de arbeiders scharen en hun strijd delen.³ Welke strijd en wiens strijd moeten wij delen om te zien dat er een schat te vinden is in de akker die onze samenleving is en om te helpen deze schat aan het licht te brengen? Dat, zo zou ik zeggen, is de vraag die vandaag op ons bord ligt.

Het antwoord op deze vraag kan naar mijn stellige overtuiging in ieder geval niet zijn: de strijd om als organisaties, als maatschappelijke organisaties onder de druk van overheid en markt, als christelijke organisaties onder de druk van ontrouwen en bureaucratisering overeind te blijven. Wie kunnen er niet wachten, geen dag een geen uur, dat is de vraag. En waar wordt vanuit deze urgentie al gewerkt aan de veranderingen in onze samenleving die nodig zijn?

2

De titel van mijn bijdrage is, zoals u gezien hebt: *‘Alles wat van mij is, is van jou’*. Dit Bijbels citaat, voor de minder bijbelvasten onder ons: is het antwoord dat de vader in Jezus’ parabel van de verloren zoon aan zijn oudste zoon, degene die wel thuisgebleven is. Die vindt het feestgedruis waarmee zijn jongste broer wordt ontvangen, na wat ‘een losbandig leven’ genoemd wordt waarin hij zijn deel van de erfenis verkwistte, de oudste zoon vindt de feestelijkheid waarmee zijn broer wordt ontvangen maar overdreven en ervaart het als een affront. ‘Al jarenlang werk ik voor u’, zegt hij tegen zijn vader, ‘en nooit ben ik u ongehoorzaam geweest als u mij iets opdroeg, en u hebt mij zelfs nooit een geitenbokje gegeven om met mijn vrienden feest te vieren’. Zijn vader antwoordt hem dan: “Mijn jongen, jij bent altijd bij mij, en alles wat van mij is, is van jou’ (Lucas 15, 29 en 31). Dat ervoer deze man echter blijkbaar heel anders. De oudste zag wat hij deed klaarblijkelijk niet als een manier om in de gemeenschap met zijn vader te delen, hij zag zijn leven met zijn vader als een verzameling zware taken die hij zonnig wel op zich wilde nemen, maar waarvan hij vindt dat er een flinke beloning tegenover mag staan.

Nu houd ik helemaal niet van gemakkelijke moralistische toepassingen, maar ik kan het in dit geval niet helpen dat mijn gedachten hier afdwalen naar wat tegenwoordig ‘de Balkenende-norm’ heet en de moeite die het kost om mensen zich hieraan te laten houden, ook in

3 A. Ariëns, ‘De oprichting van een RK Werkliedenvereniging: Toespraak in de Sint Lebuinuskerk te Deventer — 6 september 1891’, in: *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland: Toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns (1887-1901)*, red. J. Roes, Baarn: Ambo 1982, 77-85.

sommigen van uw organisaties. Ik gun iedereen zijn volle maat, naar de woorden van het evangelie ‘stevig aangedrukt, goed geschud en overvol’ (Lucas 6, 38), maar wijst een overmatige behoefte om beloond te worden voor de geleverde inspanningen, om gecompenseerd te worden voor de moeite, niet zelf op een probleem? Het zou kunnen suggereren dat ook in onze organisaties het werk dat we doen gezien wordt als een taak die ten gunste van anderen wordt verricht, in plaats als uitdrukking van verantwoordelijkheid voor ons eigen leven en dat van anderen, het vormgeven van de toekomst waarvan wij allemaal afhankelijk zijn, het opgraven van de schat waaraan wij allemaal uiteindelijk onze ware rijkdom ontleen. Laat het niet een zeker ongelof zien in de God die ons de ruimte geeft om gemeenschap te scheppen en aan wiens kracht om te verbinden wij dus deel mogen nemen — alles wat van mij is, is van jou? Vandaar mijn beginoproep: laten we nu eens kijken wat er gebeurt als we dat wel weer zouden gaan geloven. Het zou volgens mij een aardverschuiving betekenen en wij zouden zowel christelijker worden als maatschappelijk gesproken aan alle twijfel over onze relevantie een einde maken.

‘Alles wat van mij is, is van jou’. Als we zelf weer gaan inzien dat we niet een belangrijke en verantwoordelijke, maar zware en moeilijke taak uitvoeren die ons bloed, zweet en tranen kost waarvoor we op de een of andere manier gecompenseerd moeten worden, wanneer we in plaats daarvan ons weer gaan realiseren dat wij het voorrecht hebben te weten dat liefde en compassie de grondwet van de schepping zijn — wat in de proloog van het Johannesevangelie Gods scheppende en ordende ‘woord’ wordt genoemd —, wanneer we ons bedenken dat wij op basis van en gesteund door deze grondwet niet alleen ons persoonlijke, maar ook ons collectieve leven mogen inrichten, dan voelen wij ons niet alleen niet langer opgezadeld met een onmogelijke taak — als mensen werkelijk ten diepste op zichzelf gerichte en egoïstische individuen zouden zijn, dan brengen wij ze met al onze inspanningen inderdaad niet tot gemeenschap en onderlinge betrokkenheid — maar dan delen wij die taak als vanzelf ook met anderen, inclusief de macht en de zeggenschap die nodig zijn om deze taak uit te voeren. Dan horen we het niet alleen tegen onszelf zeggen, dan gaan wij het ook zeggen aan anderen: ‘alles wat van mij is, is van jou’. Het zou de eerste aanzet zijn voor wat ik beschouw als de noodzakelijk her-uitvinding van uw en onze organisatie in wat ‘het maatschappelijk middenveld’ of ‘civil society’ heet — ik vind dat overigens een problematische uitdrukking, maar dat laat ik nu maar even liggen.⁴

3

Ik geloof dat wij een hernieuwde doordenking nodig hebben van het subsidiariteitsbeginsel,

4 Waarom beter niet van *civil society* maar met Jeffrey Alexander van *civil sphere* kan worden gesproken en beter niet kan worden gefocust niet op een bepaald type organisatie, maar een bepaald niveau in de maatschappelijke en culturele dynamiek, leg ik uit in mijn *Overlopen naar de barbaren: Het publieke belang van religie en christendom*, Klement Pelckmans 2009, 153-154.

en een praktische heruitvinding ervan. U weet ongetwijfeld dat ‘subsidiariteit’ doorgaans wordt omschreven als het gebod om zaken te regelen op een maatschappelijk niveau dat zo dicht mogelijk bij de betrokkenen staat. Zaken die op wijkniveau spelen, moeten niet worden aangepakt op Europees niveau. Wat een organisatie kan doen die organisch uit de samenleving voortkomt, moet niet worden geregeld via de overheidsbureaucratie. Wat kan gebeuren door maatschappelijke afspraken, moet je niet in wetten willen vastleggen. Ik zou echter een spaadje dieper willen graven — inderdaad, die schat in de akker — ik zou iets principiëler willen kijken en subsidiariteit willen opvatten als concrete vormgeving van het uitgangspunt: ‘alles wat van mij is, is van jou’. Probleem is niet de schaal van de organisatie op zich, de vraag is niet zozeer of een afzonderlijke school, een regionaal schoolbestuur of een nationale organisatie voor katholiek, protestants-christelijk of openbaar onderwijs iets moet doen, om dat maar even als voorbeeld te nemen. Het punt is hoe je zorgt dat wat naar het ene niveau gaat niet van het andere wordt afgenomen. Dat laatste gebeurt meestal: alles wat van mij is, is niet van jou en van jou is alleen wat niet van mij is, wat ik laat liggen omdat ik er geen zeggenschap over heb. De vraag is echter, zo zou ik zeggen, in een netwerksamenleving als de onze, hoe iets *tegelijkertijd* van een nationale organisatie en een regionaal of lokaal schoolbestuur of van een directie of een schoolteam kan zijn.

Het is deze vraag die naar mijn overtuiging vandaag de dag urgent is. Immers, we hebben uiterst goed geoliede en professionele organisaties, de dingen zijn in Nederland in sommige opzichten beter geregeld dan waar ook ter wereld en dat komt mede door de vaak uitgekien- de regelgeving en door de efficiënte wijze waarop bestuurd wordt. Maar net toen mensen die voor hun beroep besturen en beheren dachten dat de meeste dingen inderdaad wel naar behoren georganiseerd waren en dat het nog slechts een kwestie was van onderhouden en aanscherpen, kwam de tegenbeweging van het populisme op: bij ons — het speelt in het buitenland ook, laten we het niet vergeten — bij ons eerst Pim Fortuyn, toen Geert Wilders. Zij laten blijken niets te zien van ‘alles wat van mij is, is van jou’. Wij verwoordden de ervaren van veel mensen dat er niets meer van hen is dat alles dus blijkbaar door anderen is ingepikt en dat accepteren zij niet. Zij eisen hun land terug, de zeggenschap over hun leven, de verbondenheid met een herkenbare gemeenschap van gelijkgestemden. De conclusie dat iedereen die in hun ogen niet tot deze gemeenschap behoort dan maar moet oprotten en het voortdu- rend op de korrel nemen van degenen die symbool staan voor de ervaring het gevoel de zeg- genschap over de eigen omgeving te hebben verloren zijn wat mij betreft onaanvaard- baar — zozeer onaanvaardbaar, dat ik niet goed zie hoe met voorstanders ervan in goede verstandhouding over een gezamenlijke visie op de vormgeving van de toekomst te onder- handelen, maar dit terzijde. Mijn punt is nu: ook al zijn de conclusies onaanvaardbaar, het sentiment is authentiek en op zichzelf niet destructief of per definitie de rechtstaat en het pluralisme ondermijnend.

Mijn eerste stelling is dat zich in het populisme een nieuwe sociale kwestie in de volle zin van het woord aankondigt, die, in de woorden van Abraham Kuyper, ‘de *onhoudbaarheid* van

de tegenwoordigen toestand' aan het licht brengt die zich laat verklaren 'niet uit *bijkomstige* oorzaken, maar uit een fout *in den grondslag zelf* van ons maatschappelijk samenleven'. De vraag waar we voor staan is daarom niet hoe we het populisme onschadelijk maken, hoe we de gevaren ervan zoveel mogelijk uitschakelen en de prachtige samenleving die wij hebben tegen hen, de oprukkende horden, beschermen. Hun bestaan brengt aan het licht dat de samenleving voor lang niet iedereen zo prachtig is, en de vraag waar wij voor staan is: hoe schakelen we de zorg en de inzet voor de toekomst die in het populisme tot uitdrukking komen, in in een waarachtig wenkend perspectief? Hoe maken we de krachten die nu nog naar het populisme vloeien vrij voor een constructieve visie op goed leven, op rechtvaardigheid en gemeenschap, op solidariteit en respect? Het antwoord ligt wat mij betreft in de boodschap: 'alles wat van mij is, is van jou', en daarom is de hamvraag: hoe geef je die boodschap vorm?

4

Ik zou u op dit punt graag een concreet voorstel voorleggen. Het voorstel sluit aan bij het slot-hoofdstuk van mijn boek *Overlopen naar de barbaren*, dat in het najaar van 2009 verscheen.⁵ Ik zou uw organisaties willen uitdagen over te steken naar de barbaren. *Passons aux barbares*, laten we overlopen naar de barbaren is, zoals u misschien weet, een uitdrukking van de Franse katholieke intellectueel en stichter van de Sint Vincentiusvereniging voor armenzorg Frédéric Ozanam (1813-1853).⁶ Ozanam, die in 1996 door paus Johannes Paulus II zalig werd verklaard, geldt als een pionier van het sociale katholicisme dat in 1891 met het verschijnen van Leo XIII's encycliek *Rerum novarum* officieel burgerrecht kreeg in de rooms-katholieke kerk. De 'barbaren' waar Ozanam het over had, dat waren de armen en uitgeslotenen die zich in de revolutie van 1848 tegen de heersende orde keerden. In een tijd dat velen binnen de kerk de revolutie als de vijand zagen van alles waar het christendom voor stond, schreef Ozanam: 'Uiteindelijk is het devies van de Franse Republiek, "vrijheid, gelijkheid, en broederschap", het evangelie zelf. Veel van uw organisaties zijn voortgekomen uit een dergelijke oversteek naar de barbaren. In plaats van de krachten die uit mensen zelf voortkomen te wantrouwen en te proberen ze af te stoppen, hebben de oprichters ervan geprobeerd deze krachten te bundelen, te focussen een samenhang te geven en ze van een verhaal te voorzien en ze zo constructief te laten bijdragen aan de samenleving van de toekomst. Mensen uit Antirevolutionaire kring zullen misschien hun wenkbrauwen fronsen bij Ozanams visie op de Franse Revolutie en de Republiek die daaruit voortkwam, maar Ozanam heeft in ieder geval in zoverre gelijk dat uw organisaties allemaal voortkomen uit de democratische impuls die ook in de Franse Revoluties van 1798 en daarna tot uitdrukking kwam. De samenleving wordt in zijn bestaande vorm niet direct door Gods wil gelegitimeerd, maar ontstaat doordat mensen op basis van hun verstaan van Gods wil het goede leven gaan verbeelden en nastreven ervoor in actie

5 *Overlopen naar de barbaren*, l.c., 153-157.

6 Vgl. G. Cholvy, *Frédéric Ozanam: L'engagement d'un intellectuel catholique au XIXe siècle*, Paris: Fayard 2003.

komen en het vormgeven. Voor henzelf en voor anderen.

Ik zou u willen vragen als het ware terug te keren naar dat ontstaansmoment van uw organisatie. Ik zou u willen voorstellen de vraag te stellen: als wij niet bestonden, waarom zouden we dan nu moeten worden opgericht? Op welke onrust in de samenleving zijn wij het antwoord, welke maatschappelijke hoop kanaliseren wij, aan welke maatschappelijke beweging dragen wij bij? Of in een iets andere taal geformuleerd: welke sociale kwestie ziet u in het veld waar u werkt opdoemen, hoe zou u het probleem formuleren dat op het terrein waarop u werkzaam bent — Abraham Kuiper nog eens — ‘de *onhoudbaarheid* van de tegenwoordigen toestand’ concreet aan het licht brengt die zich laat verklaren ‘niet uit *bijkomstige* oorzaken, maar uit een fout *in den grondslag zelf* van ons maatschappelijk samenleven?’ Ik kan het ook nog zeggen op een manier die iets meer is toegespitst op de actuele situatie: waar ziet u in uw werkveld kwesties die feitelijk tot een populistische reactie leiden, of gemakkelijk zouden kunnen leiden?

Maar bij deze vraag hoort direct een tweede, een vraag die doorgaans wordt overgeslagen, maar juist dat berokkend het maatschappelijk klimaat grote schade en geeft ons het gevoel voor een ondankbare en onmogelijke opdracht te staan. Deze tweede vraag luidt: waar ziet u, in datzelfde veld van u, visies of praktijken, uitgewerkt of alleen nog maar in aanzet, die aanknopingspunten bieden om de betreffende sociale kwestie aan te pakken en zo de grondslag van de samenleving te repareren? Om het belang van deze tweede vraag te kunnen zien is een bescheiden, maar beslissende verandering nodig van de gebruikelijke visie op de geschiedenis van de organisatie op het maatschappelijke middenveld. Er waren al aanzetten onder arbeiders om zich te organiseren voordat er de vakbonden kwamen zoals die uiteindelijk een belangrijke kracht werden in de samenleving. Deze vakbonden ontstonden omdat ze bij deze aanzetten aansloten. Er waren al initiatieven op katholieke of protestants-christelijke scholen op te richten voordat er organisaties op dit terrein deze initiatieven bundelden, coördineerden, versterkten en de samenhang ervan bevorderden. Vandaar opnieuw: waar ziet u initiatieven, rijp of groen, sterk of zwak, waarin zich iets aankondigt van een antwoord op de sociale kwestie die u ziet?

Hierbij zou het mij eerlijk gezegd niet helemaal verbazen — het geldt natuurlijk nu net voor uw organisatie niet, en wie de schoen *niet* past moet hem vooral ook *niet* proberen aan te trekken — maar hierbij acht ik het niet uitgesloten dat er organisaties zijn die tot de ontdekking komen dat zij deze of vergelijkbare vragen al heel lang niet hebben gesteld. Dat zij ontdekken hoezeer zij van maatschappelijke organisaties, die vanuit de waarneming van een bepaalde maatschappelijk nood en vanuit een christelijk geïnspireerde visie hoe deze het best gelenigd kan worden, zijn geworden tot organisaties die een bepaald veld simpelweg beheeren, of tot organisaties die overheidssubsidies doorsluizen en over deze subsidies verantwoording afleggen, of misschien zelfs tot uitvoeringsorganen van de overheid. Nogmaals, het geldt vast voor uw organisatie niet, maar als het nu voor u organisatie wel zou gelden, dan is het misschien reden om u eens achter de oren te krabben en het verlangen te voelen opko-

men te weten wat er nu eigenlijk precies in dat veld dat u beheert, met het oog waarop u subsidies ontvangt en uitgeeft, dat u in hoge mate namens de overheid beheert en aanstuurt, het zou kunnen zijn dat bij u het verlangen opkomt om beter te weten wat de mensen in dit veld bezighoudt, waar zij de fundamentele problemen zien opdoemen en welke pogingen zij doen om deze problemen te tackelen. Als dat zo is, dan is wat mij betreft een belangrijk doel bereikt. Dan groeit in u in ieder geval het verlangen opnieuw ernst te maken met de boodschap aan de samenleving – of in ieder geval aan het deel van de samenleving waarop u organisatie gericht is – dan groeit het verlangen ernst te maken met de boodschap: ‘alles wat van mij is, is van jou’. Hoe we vervolgens het betreffende veld het beste kunnen onderzoeken, en wij de boodschappen die u vanuit dit veld opvangt het beste en het meest productieve formuleren, daar vindt u dan vervolgens ook wel het antwoord op. Het nadenken hierover, het ontwikkelen van beleid dat er uiteindelijk op gericht is de schat die in de akker van de wereld verborgen ligt, ook werkelijk op te graven: het zou een nieuwe reden kunnen zijn om het niet alleen uw organisaties, maar misschien zelfs ook het Christelijk Sociaal Congres als bundeling van organisaties opnieuw uit te vinden.

5

Er liggen aan dit voorstel drie vooronderstellingen ten grondslag die ik u niet wil onthouden. Misschien helpt het u te formuleren waarom u met stijgende ergernis geluisterd hebt naar wat ik tot nog toe heb gezegd.

Ten eerste is de vooronderstelling dat er opnieuw een sociale kwestie is, of eigenlijk, dat er vanwege de toenemende pluralisering van de samenleving meerdere sociale kwesties zijn. Als Fortuyn en Wilders dit niet aan het licht gebracht hadden, dan hadden we dit volgens mij in ons eigen leven ook wel kunnen aanvoelen. Er is ook bij mij — en ik neem aan ook bij u — geregeld groot onbehagen over de stand en de gang van zaken in ons land en ook wel in Europa. Het gaat daarbij niet om oppervlakkige ergernissen, maar om zaken die inderdaad samenhangen met de grondslag van de samenleving. Een bepaalde visie op menszijn die het leven voorstelt als strijd van allen tegen allen gericht op *survival of the fittest*, die daarom de gemeenschap waarnaast mensen verlangen niet de kans geeft te ontstaan, die de compassie met en de inzet voor anderen niet ziet en waardeert, en evenmin oog heeft voor de afhankelijkheid van en verantwoordelijkheid voor de natuurlijke leefomgeving, die daaraan daarom ook geen aandacht wil geven in het onderwijs en zo de toekomst waarop ik in ieder geval hoop niet laat ontstaan: ik zie deze drukkende en verdrukkende visie op menszijn niet zozeer door velen expliciet onderschreven worden, maar praktisch wel massief domineren.

De tweede vooronderstelling is dat er altijd ook aanzetten zijn voor oplossingen van de sociale kwesties die wij signaleren, dat mensen een goed leven willen en intuïtief vaak wel aanvoelen wat daarvoor nodig is. Zij worden wel geremd, maar ze zitten niet opgesloten in

een ideologie of een praktijk die hen daarvan afhoudt. Anders gezegd, inn de schil van het oude gaat ook altijd de kiem van het nieuwe schuil. Niet wij moeten de wereld redden, de wereld is al gered en dat wordt telkens en op tal van plaatsen zichtbaar. De aarde *is* de akker met de schat, het koninkrijk van God *is* nabij en daarvan zijn in beginsel tekenen te vinden waar bij wij kunnen aansluiten. Als wij ze niet zien, dan zouden we niet tevergeefs moeten proberen ze op eigen houtje op te richten, maar dan zou ons volgens mij het evangeliewoord in de oren moeten echoën: ‘De aanblik van de hemel weten jullie wel te duiden, en de tekenen van de tijd niet?!’ (Mattheüs 16, 3).

De **derde en laatste vooronderstelling** is dat er weliswaar een veelvoud aan sociale kwesties is, maar dat het mogelijk is en zinvol die samen te brengen, omdat de grondslag waaruit ze voortkomen dezelfde is en de gezochte en verhoopte oplossing om eenzelfde verandering van maatschappelijke grondslag vraagt. Ook deze derde vooronderstelling is niet vanzelfsprekend en de gedachte is hardnekkig dat het geluk van de een het ongeluk van de ander betekend, dat het goede leven van de één het goede leven van de ander in de weg zit, dat onze belangen, of de belangen van mensen en de natuur fundamenteel verschillen. Maar naar christelijke overtuiging is al het zijnde in onderling verband en onderlinge afhankelijkheid geschapen en maakt het geluk van de ander mijn geluk pas compleet. Hetgeen natuurlijk niet wil zeggen dat er in de directe, dagelijkse zin geen tegenstrijdige belangen zijn en het geluk of het simpel overleven van een ander niet kan betekenen dat ik mijn behoeften moet matigen. Maar we zijn niet zozeer en zo principieel versplinterd dat onderlinge verbondenheid alleen maar op basis van een compromis tot stand kan komen.

Ik denk oprecht dat de tijd gekomen is waarin het Christelijk Sociaal Congres werkelijk fundamentele betekenis kan hebben bij het zoeken naar een toekomst van onze samenleving, dat huis om in te wonen waar wij gezamenlijk aan werken. Wil het Christelijke Sociaal Congres inderdaad deze betekenis krijgen dan moeten we opnieuw oversteken naar de barbaren in de zin waarop Frédéric Ozanam dat bedoelde, dan moeten we opnieuw met elkaar, met practici en theoretici om de tafel om te bediscussiëren welke we conclusies wij moeten trekken uit wat we dan zien en horen en dan moeten wij ons geloof weer weten te mobiliseren en te formuleren.

Anders dan vaak gedacht wordt is er grote behoefte aan geloof, juist in onze geseculariseerde samenleving. Hoe dat zit en waarom dat wel een paradox maar geen innerlijke tegenspraak is, daarover kom ik desgewenst graag nog eens spreken. Voor nu leg ik het woord terug waar het hoort, want alles wat van mij is, is van jullie.

Even zingen met Ingrid Alwijnse

Govert Buijs

De titel die ik aanvankelijk voor dit verhaal in gedachten had (en die in de programmaboekjes terecht is gekomen), luidde ‘Op weg naar de derde revolutie’. Bij nader inzien vond ik deze toch wel erg apocalyptisch klinken. Een tikje opgewekter, een slag positiever — dat mag eigenlijk best, in donkere tijden, tijden die ook nogal donker zijn voor de christelijk-sociale beweging en zeker voor de politieke tak daarvan (schrijvend na 9 juni 2010, de dag waarop het CDA gehalveerd werd, en ook de ChristenUnie een zesde van haar zetels verloor).

Daarom treft u thans de ietwat frivolere titel ‘Leve de burgerlijkheid!’ boven mijn bijdrage aan. Ik ga een warm pleidooi houden voor ‘burgerlijkheid’, voor burgertruttigheid, zo u wilt. Zeg maar, een ode aan de geranium, een lofzang op het spruitje.

Als leidend thema kies ik een gezegde dat ik ken uit mijn Friese jeugd: *E/ts sprekt fan myn sûpen, mar wa wit fan myn toarst?* Voor de barbaren onder de lezers, de schare die het Fries niet kent, vertaal ik het graag even: ‘Iedereen praat over mijn zuipen, maar wie weet van mijn dorst?’

Er wordt in Nederland veel gepraat over ‘zuipen,’ in letterlijke zin, maar ik bedoel het hier ook figuurlijk, als symbool voor grensoverschrijdend gedrag. We zijn getuige van of hebben van horen zeggen allerlei incidenten die onder deze rubriek ‘grensoverschrijdend gedrag’ geschaard kunnen worden, in de politiek, op straat, op internet, we spreken over verruwing van taal, over korte lontjes, over aanvallen op de rechtsstaat, over het feit dat Wilders over een ‘kopvoddentaks’ kan spreken en er veel stemmen mee binnenhaalt. We spreken op deze manier

veel over symptomen, over uitingen. En gemakkelijk laten we er massieve kwalificaties op los: dit is het kwaad; hier wordt een absolute grens gepasseerd; dit kan niet; dit mag niet; dit is populisme, et cetera.

In dit essay wil ik me op dit punt inhouden en vooral spreken over de onderliggende ervaringen, behoeften, frustraties, verwachtingen. Ik wil niet direct veroordelen, maar begrijpen, proberen mee te voelen, wat sociologen noemen ‘verstehen’. Waar zit de pijn bij allerlei groepen in onze samenleving, de pijn die er wellicht toe leidt dat men Wilders stemt of er wellicht toch onderhuids enige sympathie voor heeft?

We zijn — zo zal ik betogen — getuige geweest van twee revoluties, de eerste hebben de ouderen onder ons nog volop meegemaakt, de jaren '60. De tweede, daar zitten we nog midden in — en jongeren zitten daar duidelijk anders in dan ouderen. Het is deze tweede revolutie die ik vooral wil proberen te begrijpen.

Deze analyse zal uitlopen op een soort taakstelling voor de christelijk sociale beweging. Ik denk dat het essentieel is dat deze beweging, zoals dat tegenwoordig wel heet, ‘in haar kracht komt’, opstaat, en doet waar ze goed in is. En dat is ... burgerlijkheid, dat is kneuterigheid, truttigheid, spruitjes, geraniums, of ...? Laten we zeggen dat ik op dit punt uiteindelijk aan dit betoog een iets andere wending zal geven (maar niet zo heel anders).

1. De dorst

Wat is de ‘toarst’, de dorst van de Wilders-aanhangers? Ik heb daarvoor een klassiek-marxistische term nodig: vervreemding. En vervreemding bewerkt wantrouwen. Op formule gebracht: $V \rightarrow W$.

Nu zijn er ten minste twee typen vervreemding: het eerste type is verbonden met het mens-zijn als zodanig. Het leven is nooit volmaakt. Er is altijd pijn, altijd lijden, altijd frustratie verbonden met het leven. Afscheid, onvervuld verlangen, lichamelijke gebreken, psychische onmacht, schuld en schuldgevoelens — allen hebben we er in een bepaalde mate mee te maken. Dat brengt een levenstaak met zich mee: het zoeken naar een balans van pijn en vreugde. De pijn niet ontkennen, maar ook niet het leven laten overwoekeren. Sommige mensen slagen er niet in die balans te vinden. Zij klagen altijd — wat er ook gebeurt. Schijnt de zon, dan zijn de problemen minstens even groot als wanneer het stort van de regen. Sommige mensen zitten echt altijd in de hoek waar de klappen vallen, bij anderen kan dit klagen meer hypochondrische vormen aannemen.

Maar er is ook een heel ander type vervreemding, dat voortkomt uit specifieke omstandigheden. De erbarmelijke situatie van de arbeiders in de 19^e eeuw had te maken met een door mensen gecreëerde structuur, die men niet anders dan als ‘onrecht’ kan typeren. De proletariër kwam terecht in opstand, hij had wat te klagen. Wie in de 19^e eeuw tegen Marx gezegd zou hebben ‘joh, die proletariërs hebben altijd wel wat te zeuren’ die heeft iets fundamenteel niet begrepen. Zo lijkt het mij ook onterecht om de huidige maatschappelijke onvre-

de en bezorgdheid af te doen met 'je hebt altijd wel een portie zeurpieten op de wereld rondlopen'. In plaats daarvan tracht ik te peilen wat de vervreemdende factoren en ontwikkelingen in onze huidige samenleving zijn.

Die zijn er. In het algemeen is een breed besef voelbaar dat men de controle verliest over het eigen leven (*losing control*). Tegelijk is er de voortdurende suggestie dat je wel je leven en dat we wel gezamenlijk de samenleving 'in control' hebben. Men kan dit gevoel ook verwoorden als 'vreemden nemen het over'. Enkele manifestaties hiervan:

a. 'Institutionele vervreemding' of ook wel 'anonimisering': grote instellingen die veel macht over je hebben, zoals verzekeraars, internetbedrijven, financiële instellingen, maar vaak ook onderwijsinstellingen of zorginstellingen blijken niet aanspreekbaar. Ze weten je feilloos, met grote accuratesse te vinden als je twee seconden te laat bent met betalen, maar als je omgekeerd hen nodig hebt, begeef je je in een eindeloos labyrint. Ze blijken helemaal niet bezig te zijn met jou, als klant, als patiënt, als leerling, als ouder, als bewoner, maar alleen maar met zichzelf en hun eigen winstmaximalisatie. Geen enkele controle, geen enkele tegenmacht is er, die grote instellingen ter verantwoording kan roepen. Eigenlijk kunnen alleen toevallige acties, ontketend door TV-programma's (Radar, Kassa) of door cabaretiers (Youp van 't Hek) enige bescherming bieden. Maar allerlei andere verantwoordingsstructuren zijn opgeblazen. De woningbouwvereniging is inmiddels een hermetisch afgesloten stichting. De schoolvereniging bouwt zich — overigens hierin aangejaagd door officieel christendemocratisch geïnspireerde politici en opgejaagd en ondersteund door allerlei officieel levensbeschouwelijk geïnspireerde koepels — snel om tot een 'directie' met een 'Raad van Toezicht'. Met open ogen verstrekken we de receptuur voor grote ongelukken. Voor onze ogen speelt het zich inmiddels af: een vervreemdende grootschaligheid waarin niemand aanspreekbaar is.

De institutionele vervreemding betreft inmiddels ook de kerk — en is misschien hier nog wel het diepste. De misbruikschandalen trekken diepe sporen in de samenleving, juist omdat het hier een instituut betreft dat toch zichzelf presenteert als — en ook wel gezien wordt als — een moreel baken.

b. Een 'vervreemdend leiderschap' in bedrijven en organisaties. Voor mij blijft het volgende beeld op het netvlies staan. Cor Boonstra, toenmalig topman van Philips, was net binnengevlogen vanuit Sara Lee/Douwe Egberts (een manager springt tegenwoordig zonder enig verstand van inhoudelijke zaken van de ene sector naar de andere: of je nu hamburgers verkoopt of zorgminuten, koffie of flatscreens, winst is in alle gevallen winst, geld is in alle gevallen gelijk). Publiekelijk kondigde hij vervolgens in NOVA het ontslag van duizenden werknemers aan: "Ik heb geen enkele emotie bij het ontslag van tienduizenden werknemers." "Geen enkele emotie," herhaalde hij. Het curieuze was dat de volgende dag het aandeel Philips omhoog ging! Deze mentaliteit van achteloos of beter minachtend omgaan met mensen, met — abstracter gezegd — sociaal kapitaal ten gunste van financieel kapitaal, maakt de kern

uit van de huidige wereldwijde crisis die als kredietcrisis te boek is komen staan. Hierin wordt de institutionele vervreemding gekoppeld aan leiderschapsvervreemding.

c. Een ‘vervreemdende politiek’. Marc Chavannes gaf enige tijd terug de volgende analyse. Als er iets misgaat, dan roept de Kamer de minister, die vervolgens uit komt leggen dat (a) hij het ook afschuwelijk vindt en (b) hij er niets aan kan doen omdat de zeggenschap over de betreffende sector allang is weggegeven of inmiddels in Europa ligt of het toezicht vervangen is door ‘zelfregulatie’ en dergelijke. En zo is het: de politiek reageert op allerlei incidenten, maar etaleert juist in die reactie haar eigen zelfgekozen machteloosheid. In Rusland hebben we gezien hoe een snelle privatisering geleid heeft tot een oligarchische mega-rijkdom, maar niet heeft geleid tot een transparanter samenleving, waarin mensen meer zeggenschap kregen over hun leven. Integendeel, ruige privatisering dreigt alleen te leiden tot het creëren van nieuwe anonieme, logge machten, die nu echter door niemand meer ter verantwoording kunnen worden geroepen. De politiek is hiervan de aanjager, in plaats van een tegenwicht te bieden. Dit leidt — het hoeft niet te verbazen voor de nuchtere beschouwer — tot het gevoel dat ‘de politiek’ de ‘hoge heren’ de hand boven het hoofd houdt, geen aandacht heeft voor ‘de gewone man’. Politici zullen daar wel veel belang bij hebben, is dan de vanzelfsprekende gedachte, hetzij dat ze nu al hiervoor geld toegeschoven krijgen (daarvan is in Nederland momenteel nog niet zo heel veel sprake, naar het schijnt), hetzij dat ze straks wel een goudgerand baantje in de wacht zullen slepen, als commissaris bij ABN-AMRO (Wim Kok) of als ‘partner’ bij KPMG (voor €400.000,- per jaar, plus papadag — Wouter Bos). De verwoestende werking van dit financieel nihilisme op de publieke moraal zijn bijna onherstelbaar, juist als het gaat om mensen die zich in de politiek laten voorstaan op idealen van solidariteit, zoals genoemde socialistische voormannen, maar dit geldt evenzeer voor christen-democratische politici. Ik vrees bovendien dat dit de Nederlandse samenleving ook gewoon in harde munt vele miljarden kost: als wantrouwen gaat regeren, volgen aan alle kanten claims voor financiële compensatie en doorberekende kosten. In een ‘*low trust*’-samenleving gieren de transactiekosten de pan uit. Bij Wim Kok en Wouter Bos moge de economie in goede handen zijn geweest toen ze nog minister, dienaar, waren en toen ze miljarden veilig stelden. Eenmaal minister af berokkenen hun keuzes de samenleving een op termijn wellicht bijna even omvangrijke schadepost in termen van verloren vertrouwen.

d. Een ‘vervreemdende woonomgeving’. Het is verbazingwekkend hoe groot in veel keurig nette wijken, waar eigenlijk maar heel weinig gebeurt, de gevoelens van onveiligheid zijn. Er is zorg over hufterige omgangsvormen. Er is ergernis over burens die ‘overlast’ veroorzaken. Er is onzekerheid veroorzaakt door het gegeven dat het overgrote deel van de mensen met wie we op een paar honderd vierkante meter dagelijks samen wonen ons volslagen onbekend zijn. Er is onverschilligheid omdat de publieke ruimte om ons heen van niemand en daarmee anoniem en onverzorgd is. Als er in de straat een kapot bierflesje ligt, mogen we blij zijn als een

van de buren de gemeentereiniging belt, maar niemand zal dit zelf even opvegen. Als het vaker gebeurt, kopen we zelf wel dure anti-lek banden voor de fiets: de publieke vervuiling wordt geprivatiseerd. Bovendien hebben we collectief besloten veel meer geld en ruimte te investeren in parkeergelegenheid voor auto's dan in uitdagende sociale ruimte voor jongeren, juist in de leeftijd dat 'peers' voor hen het belangrijkste referentiekader vormen. Als ze dan, juist vanwege hun sociale behoefte, verveeld toch ergens een plek kiezen, spreken we ineens van 'hangjongeren' en zijn we bang voor ze. Gelukkig wordt deze buurtvervreemding voor een aantal mensen, ook voor jongeren zelf, enigszins gecompenseerd door de groei van nieuwe, virtuele gemeenschappen. Maar uiteindelijk heft dit uiteraard de gevoelens van concrete, fysieke onveiligheid in de eigen buurt niet op.

e. 'Globaliseringsvervreemding': de hele wereld lijkt beschikbaar en toegankelijk, maar tegelijk zijn we er helemaal aan overgeleverd. Tastbaar wordt dit wanneer bedrijven ongehinderd door aasgieren (*hedgefunds*) worden opgekocht, leeggehaald of met schulden worden opgezadeld. Op deze manier zijn 'we' bijna in één klap al onze kwaliteitskranten (*NRC*, *Volkskrant*, *Trouw*) kwijt geraakt en wankelt 'onze' oude vertrouwde *Hema* — om maar enkele voorbeelden te noemen.

De genoemde ingrediënten die een breed besef van vervreemding bewerken, kunnen samengevat worden als een beweging van concrete gemeenschappen naar een 'abstracte samenleving', een beweging waarin 'control', verantwoordelijkheid, zeggenschap, weglekt naar anonieme actoren of, nog erger, 'factoren'. Dit leidt tot het gevoel dat onze wereld, onze leefwereld, ons wordt afgenomen, door 'vreemden', door mensen die niet begrijpen en niet willen begrijpen hoe deze specifieke Nederlandse samenleving werkt, hoe ze in elkaar steekt. Deze vreemden verknoeien onze 'identiteit', ons beeld van wie we gezamenlijk willen zijn.

Wie zijn die 'vreemden' eigenlijk die deze vervreemding bewerken? Een aantal heb ik er al genoemd, aanduidenderwijs: managers, politici, medewerkers van wat met een cynische benaming 'helpdesks' genoemd worden (hoewel ze er persoonlijk vaak maar al te weinig aan kunnen doen), de *hedgefunds*, etc. Hebben we met dit lijstje echter de vervreemdende 'vreemden' echt geïdentificeerd, of moeten we verder kijken? Wie zijn die snoodaards toch?

Natuurlijk kunnen we ons afvragen of het inderdaad wel zo bar en boos is als deze lijst van vervreemdingsfactoren suggereert. Het gaat voor een belangrijk deel om percepties van mensen, lang niet altijd om harde feiten. Maar ook deze percepties zijn een realiteit op zichzelf. De ernst ervan wordt aangejaagd door de verwachtingen van het omgekeerde. Immers, op zichzelf zouden de genoemde vervreemdingsfactoren zo erg niet zijn. Voor het overgrote deel van de geschiedenis der mensheid treffen we de situatie aan dat één of enkelen vrijwel alle macht verzameld hebben en er daarnaast een grote meute is die maar één taak heeft: gehoorzamen. Voor het overgrote deel der mensheid in de loop der geschiedenis betekende het behoren tot een politieke gemeenschap overgeleverd zijn aan de grillen van anderen, of,

als die anderen niet zo concreet aanwijsbaar waren, aan de grillen van het lot, of aan de ongrijpbaarheid van een overstijgende, kennelijk onveranderlijke natuurlijke orde. Waarom is dat flegmatische, berustende vermogen, deze *amor fati*, ons vandaag de dag niet meer gegeven?

Dat heeft mijns inziens te maken met onze westerse, wellicht specifiekere, onze Noordwest-Europese cultuurgeschiedenis. Het gaat te ver om er hier diep op in te gaan, maar als algemene lijn kunnen we wel zeggen dat in onze cultuur, vanaf de intrede van het christendom, het besef van individuele menselijke waardigheid in het bewustzijn van mensen is ingedaald. Getergde en uitgemergelde Engelse boeren die in 1381 in een revolutionaire optocht Londen binnenstroomden, riepen: ‘We zijn geschapen naar het beeld van Christus, maar we worden behandeld als beesten!’ Geleidelijk hebben steeds nieuwe groepen de erkenning van hun waardigheid afgedwongen en is dit onderdeel geworden van onze samenlevingsstructuur. Men hoeft een samenleving niet als een natuurverschijnsel te zien, maar kan deze vormgeven op een manier die de menselijke waardigheid erkent — dat is de grote ontdekking van de christelijke traditie, waarmee men reeds diep in de Middeleeuwen in de Noord-Italiaanse en West-Europese context concreet politieke en sociale ervaring begon op te doen: gemeenschap én individuele waardigheid, individuele waardigheid én gemeenschap. Het typeert de christelijke *ars associandi* of *ars consociandi* die diepgaand onze sociaal-morele infrastructuur heeft gevormd.

Dit heeft allerlei fascinerende én problematische kanten, maar het voert te ver om die nu te verkennen. Eén ding is wel duidelijk: elke instelling, elk bedrijf — niet in de laatste plaats ook de staat — moet nu in de presentatie beklemtonen dat het hem echt gaat om de individuele klant, om de burger, om de cliënt. Als dat dan niet meer dan een cynische façade blijkt te zijn, ontstaat onbehagen, ontstaat *toarst*, dorst. Dat onbehagen kan, als het eenmaal wortel begint te schieten, zich als een inktvlek verspreiden in de onderstromen van de samenleving, alle gevoel voor proportie verliezen en daarmee zelfs een humuslaag voor revoluties vormen.

2. Twee revoluties

Twee van zulke revoluties hebben we in de naoorlogse tijd meegemaakt en we leven nu nog volop in de nasleep ervan. De eerste revolutie is die van de jaren '60. De zichtbare buitenshil van deze revolutie is de uitbraak uit en afbraak van de zuilenstructuur. Het leven in een zuil werd kennelijk ervaren als het ademen in een verstikkende atmosfeer, met hiërarchische structuren, die het individu platdrukken. De jaren '60 revolutie is daarmee allereerst een bevrijdingsfeest. Maar de dynamiek is aanzienlijk dieper dan de afrekening met kennelijk verstarde elites en een maffe atmosfeer. Niet toevallig is deze revolutie gelijktijdig het begin van drie intensief op elkaar inwerkende motieven: secularisering, individualisering, en kosmopolitiserend, *ni Dieu, ni maître, ni limite*. Het lijkt alsof de Franse Revolutie van 1789 nu pas eerst vanuit het politieke domein doorslaat en neerslaat in de hoofden, harten en handen van

individuele mensen. Dit betekende in feite een frontale poging tot afbreken en opruimen van de burgerlijke cultuur, zoals die gedurende een aantal eeuwen in het Westen was opgebouwd. ‘Burgerlijkheid’ werd als woord omgeven door een huiveringwekkend afgrijzen en Karl Marx werd opnieuw op het intellectuele schild geheven, de Marx die zich zo hartgrondig verzette tegen de *bourgeois*. Plots was voor een nieuwe generatie het hele pakket van burgerlijke waarden kennelijk niet leefbaar meer.

Het is gemakkelijk deze revolutie in een conservatief jargon te desavoueren als afbraak van moraal, als *the great disruption* (Fukuyama), of als de *demoralization of society* (Gertrude Himelfarb). Als men dat doet, loopt men het risico de morele impuls die ook achter de jaren ’60 revolutie zat, te ontkennen. Op de achtergrond moet toch erkend worden dat de waarden van de burgerlijke cultuur inmiddels diep problematische kanten hadden. Voor de jonge generatie waren dit nu schuldige waarden, waarden die Auschwitz niet hadden kunnen tegenhouden, waarden die burgers blind maakten voor de hongersnood in Biafra en voor de apartheid in Zuid-Afrika. Deze waarden dienden daarom ontmaskerd te worden. De burgerlijke cultuur stond terecht, vanwege de beperkingen die ze mensen oplegde én vanwege de morele onachtzaamheid die ze tentoonspreidde voor diegenen die wereldwijd geen deel uitmaakten van haar gemeenschap, vanwege haar onderdrukking én haar geborneerdheid. Als gevolg hiervan ontstond een nieuwe morele oriëntatie: individuele vrijheid, actief aangejaagd en beschermd door de politiek én universele verbondenheid, vormgegeven door en in de politiek. Oftewel: privé geheel vrij, solidair via politieke structuren. Deze constellatie leidde vrijwel direct tot een onwaarschijnlijke toename van het soortelijk gewicht van de politiek: zo ongeveer alles werd gepolitiseerd én de politiek werd bijna gesacraliseerd. ‘Alles is politiek en politiek is alles’. De kerninstituten van de burgerlijke cultuur, de uit de *ars consociandi* stammende concrete organisaties en verbanden waarin mensen concreet zorg dragen voor elkaar en voor hun leefomgeving, (wat we in Nederland ‘middenveld’ zijn gaan noemen, maar waar men ook het gezin toe kan rekenen), werden niet langer ondersteund door de morele set-up, de morele mindset van de nieuwe generatie. Men kon zich eenvoudigweg niet meer indenken dat mensen zo bekrompen, zo kneuterig, zo geknecht, zo weinig kosmopolitisch konden leven en denken: je haalt het toch niet in je hoofd een pannetje soep te brengen naar een zieke buurvrouw en zo onrechtvaardige politieke structuren in stand te houden? Waarom wordt dit niet politiek geregeld? In plaats van soep te brengen, behoorde je nu als moreel bevlogen mens PvdA te stemmen, zodat de staat dat pannetje soep zou kunnen brengen, rechtvaardig verdelend, ieder volgens hetzelfde individuele recht. Iedere Nederlander werd nu derhalve geacht de oorzaken van problemen in de maatschappelijke structuren te zoeken (die moesten daarom omvergegooid worden) en de bron van goedheid in zichzelf te plaatsen (‘Ik ben OK’).

Deze in al zijn radicaliteit achteraf nauwelijks te bevatten breuk in de sociaalmorele infrastructuur van onze samenleving had het karakter van een *Blitzkrieg*. De zuilensamenleving werd in snel tempo afgebroken. Alle tegenstand werd snel uitgeschakeld. De delicate prag-

matische intermenselijke omgang uit de burgerlijke periode werd afgezworen ten gunste van een moreel radicalisme, waarbij ieder die niet de nieuwe orthodoxie van zelfbevrijding en emancipatie was toegegaan het label ‘fascist’ of soortgelijke kwalificaties kreeg toegebeten. Nog lopen de rillingen me over de rug bij de herinnering aan de haat die ik als 7- of 8-jarig kind zag in de ogen van een langharige PSP-er die vanachter een politiek kraampje op de markt in Vlaardingen mijn burgerlijk geklede vader de mantra van toen toebeet “uw rechtsstaat is de onze niet, meneer.” (Private haat en private hufterigheid jegens andersdenkende medeburgers kon kennelijk prima samengaan met gelijktijdig beleden internationale solidariteit en liefde jegens allen). Een eenvormige ‘linkse kerk’ nam de plaats in van de plurale zuilenkerken, als dominante, agendabepalende macht. Nederland ging van een burgerlijke samenleving met absolute waarheden (en een belofte van heil), pluraal georganiseerd, in een oogwenk over naar een postzuilensamenleving met één publieke theologie, de nieuw-linkse (met een belofte van instant-heil). Weg met de micro-ethiek en alle structuren waarin die centraal staat (met name het gezin), alles werd nu ingezet op de macro-ethiek, de Betere Wereld.

Dit alles ging ook gepaard met een massale dechristianisering, en dat is niet toevallig. Heb God lief boven alles en de naaste als jezelf — in de loop van vele eeuwen had de burgerlijke cultuur met allerlei lek en gebrek daar bepaalde gedragsvormen voor gevonden. Dit betekende een voortdurend appèl op mensen, tot zelfbeperking, tot relativering en daarmee uitstel van behoeftebevrediging, tot zelfrelativering, tot erkenning van een niet zelfgekozen levensorde, tot ‘zelfverloochening’ zelfs (of dit vanuit christelijk perspectief zelf altijd correct was, is zeer betwifelbaar, maar een bepaalde mate van heteronomie blijft toch onlosmakelijk met het idee van religie gegeven). Maar in de post-burgerlijke cultuur werd dit vervangen door ‘Heb jezelf lief boven alles, en vertrouw de naaste toe aan de door ons te creëren politieke orde, die uiteindelijk een wereldwijde orde moet zijn.’ Is het mede ook daarom dat men plots de verhalen niet meer begreep, waarmee het overgrote deel van de samenleving zelf was opgegroeid? Dat waren verhalen over grenzen van het ik, over het falende, zelfs zondige zelf, over concrete naasten liggend langs de kant van de weg, over het mislukken of onmogelijk zijn van utopische paradijsbouw, verhalen over uiterst concrete nieuwe kansen — een Kind geboren, hoe kneuterig! — over lijden — waar is dat voor nodig in een maakbare wereld? — en een Opstanding van gene zijde. Al deze verhalen werden nu als leeg ervaren en daarom niet meer doorverteld. Het is alsof men vanaf de jaren ’60 een eindeloze reeks echo’s verneemt van Nietzsche’s verzuchting “Als er goden zijn, hoe kan ik het dan uithouden zelf niet zo’n god te zijn? Daarom zijn er geen goden.”¹ Binnen één generatie werd de kennis van de christelijke traditie praktisch weggevaagd. In de leeftijds categorie onder de veertig weet nog maar een fractie wat Kerst of Pasen betekent (en van de weeromstuit worden de gefossiliseerde restanten ervan in uiterste kneuterigheid gecommercialiseerd!).

1 Friedrich Nietzsche, *Also sprach Zarathustra* (deel 2, hs. “Auf den glückseligen Inseln”).

Wat sinds de jaren '60 onweerstandelijk is gegroeid, is inderdaad het vermogen om zelf aan het eigen leven vorm te geven, wat Charles Taylor noemt de 'authenticiteitscultuur'. Velen zagen dit als een bevrijding, als pure winst. We zien momenteel in de media de kinderen van de jaren 60: snel, speels, gevat, ondeugend, creatief, beetje grof in de mond ook, beetje hufterig, weg met gezag, geen God, geen meester, Geen Stijl. Moet kunnen. Een nieuw type mens, spannend, uitdagend, ontmaskerend.

Maar net zoals een cultuur bepaalde vermogens kan aankweken, kan een cultuur ook andere vermogens snel of geleidelijk doen uitsterven. Wat achteruit lijkt gegaan is het vermogen tot zelfbeperking, zowel in gedrag (het korte lontje), als in levensstijl (die is veel consumptiever geworden). Ook lijkt in een bepaald opzicht het vermogen tot het bouwen en onderhouden van concrete, duurzame gemeenschappelijkheid, de *ars associandi*, achteruit te zijn gegaan. Men spreekt nu van het fenomeen 'bindingsangst'. De zo hoog aangeschreven solidariteit, kreeg een abstract, onpersoonlijk karakter. Ze werd hoe langer hoe meer georganiseerd via de staat en via grote internationale acties en giro-organisaties, die in Nederland een aanhang verkregen die nergens ter wereld zelfs maar enigszins geëvenaard is. We leerden onze kinderen om te gaan met het milieu, boos te zijn over zeehonden en kernwapens. Op weg naar een solidaire wereldsamenleving van lieve mensen! Al met al vormden de jaren '60 en '70 een sociaal-politiek experiment zonder weerga in de Nederlandse geschiedenis (in haar mate van ontworteling wellicht vergelijkbaar met de 'Culturele Revolutie' in China).

Symbolen van de revolutie Elke revolutie ontwikkelt haar eigen symbolen, die de spirituele kern ervan samenbrengen. De revolutie van de jaren '60 had vele symbolen: de strijd tegen de Vietnam-oorlog en breder de strijd tegen Amerika en het 'kapitalistische systeem', de strijd tegen apartheid, de strijd tegen de kernbewapening, de strijd voor vrouwenemancipatie, de strijd voor vrije abortus — het werden allemaal revolutionaire symbolen. Ik licht er hier vier kernthema's uit die symbolisch het hart van de revolutie typeren: de strijd voor abortus, de strijd tegen kernbewapening, de ontwikkelingssamenwerking en de multiculturele samenleving. Eerlijk gezegd heb ik jarenlang weinig begrepen van de schier-religieuze toewijding waarmee deze thema's bevochten werden. Maar geleidelijk wordt het plaatje duidelijk. Het gaat mij in dezen uiteraard niet om een politieke afweging, ben ik voor of tegen? Ik wil ook hier — zij het achteraf — begrijpen, 'Verstehen', wat de *toarst*, de dorst van de jaren '60 generatie was.

Het eerste symbool is de strijd voor abortus. Wat is hier het springende punt? Wilden de Rode Vrouwen nu echt zo graag ongebooren kindjes doden? Dat is niet aan te nemen. En waarom wel opkomen voor jonge zeehondjes in Canada en niet voor ongebooren menselijke wezentjes? Elke nuchtere morele afweging zou in normale omstandigheden geleid hebben tot een uiterst behoedzame benadering van het vraagstuk. Waarom dan dit zo fel uitgevochten in een zwart-wit, moreel geladen voor en tegen? Mijns inziens is de oorzaak hiervan alleen te zoeken in de specifieke aard van het probleem in verhouding tot de nieuwe, experi-

mentele sociaal-morele infrastructuur die men vanaf de jaren '60 trachtte op te bouwen. Binnen deze sociaal-morele infrastructuur is zwangerschap in de kern een onbegrijpelijk fenomeen. Zwangerschap ontstaat door wat men vanaf de jaren '60 bewust ziet als de uitoefening van een consumptief recht, een recht op zelfontplooiing, vrije seksuele omgang. Maar, potjandorie, terwijl je dit recht consumeert, kan er ineens, zonder dat je dit wilt, zonder dat je dit plant, zonder dat dit onderdeel is van jouw zelfontworpen levensproject, een uiterst concrete morele verplichting ontstaan: een ander mens dient zich aan, die totaal van jou afhankelijk is, een afhankelijkheid waarvan je de aard, de omvang en de duur niet kunt overzien (waarschijnlijk levenslang), laat staan beheersen. Het is deze dwaze doorkruising van het recht op het ontwerpen van je eigen individualiteit, die door middel van een recht op abortus alsnog binnen het domein van het vrije zelfontwerp beheersbaar gemaakt moet worden. Nogmaals: het gaat mij niet om de politieke afweging en om vragen rond noodsituaties die op de een of andere manier wettelijk geregeld moeten worden, het gaat me om de symbolische openbaring van een nieuwe sociaal-morele infrastructuur die hier afgelezen kan worden.

Het tweede symbool is de strijd tegen kernbewapening. Het betrof hier bij uitstek een doel dat internationaal was, en geen enkele repercussie had voor de persoonlijke levensstijl. Het was het kosmopolitieke doel bij uitstek. Hier kon men met alle passie tegen zijn, terwijl men persoonlijk best een hufter kon wezen. Zelden is een politiek doel zo zuiver losgekoppeld geweest van persoonlijke integriteit. Zelden kan men een splitsing tussen micro- en macro-ethiek zo radicaal voltrekken als ten aanzien van deze problematiek. Zelden kon men tegen zo weinig inspanning — twee zaterdagen demonstreren — zoveel morele voldoening incasseren. Dat betekent uiteraard niet dat dit geen reëel politiek probleem was (en nog immer is!). Maar het gaat me er in dit verband vooral om de enorme passie te begrijpen waarmee dit probleem, juist in Nederland, maar ook elders, omgeven is.

Het derde symbool is de ontwikkelingssamenwerking. Deze had, aanvankelijk onder de naam ontwikkelingshulp, haar wortels in het gematigde internationalisme van de laat-burgerlijke cultuur met haar grotendeels christelijk-geïnspireerde waarden. Niet langer wilde men zuidelijke landen als wingewest zien, maar, in lijn met de al eerder geformuleerde 'Ethische Politiek' (begin 20^e eeuw) daadwerkelijk hulp verschaffen met name op het terrein van onderwijs en medische zorg. Maar in de jaren '70 werd ontwikkelingssamenwerking veel meer. Voor veel ontwikkelingswerkers ging het de hefboom worden naar de Betere Wereld. Veel ontwikkelingswerkers seculariseerden in hoog tempo. Het ontwikkelingswerk beleefden zij als het voortzetten van hun geloof in de komst van het Rijk Gods met andere, betere middelen. De nieuwe missie werd nu het verspreiden van het seculiere zelfontplooiings-evangelie. De ontwikkelingssamenwerking werd een speerpunt waarin veel morele energie, zowel van voor de jaren '60 als van daarna zich samenperste. Het vormde een van de centrale domeinen waarop de blijvende onderstroom van de burgerlijke cultuur als de bovenstroom van de anti-burgerlijke cultuur zich konden verenigen. Nederland hield zich als een van de zeer wei-

nige landen in de wereld altijd zonder noemenswaardige discussie aan de internationaal afgesproken maar eigenlijk zelden opgevolgde norm van 0,7 % van het BNP als uitgavenpercentage voor ontwikkelingsamenwerking. De symbolische betekenis ervan wordt vooral duidelijk als we ons realiseren dat vragen naar de effectiviteit ervan niet van belang werden geacht en eigenlijk niet eens gesteld mochten worden. De goede bedoelingen waren afdoende. Het was lang een van de domeinen waarop de afrekencultuur jarenlang nauwelijks vat kreeg. Pas recentelijk is de 0.7%-norm wel ter discussie komen te staan en inmiddels is de ontwikkelingssector wellicht de zwaarst gecontroleerde en 'ge-audite' sector van onze samenleving — op zichzelf een teken des tijds.

Het vierde verstrekkende revolutionaire symbool was de zogenaamde 'multiculturele samenleving'. De Nederlandse zuilencultuur van weleer kon men typeren als een plurale monocultuur. Een algemeen-burgerlijke beschavingsconsensus maakte het samenleven met diepe religieuze en ideologische scheidslijnen mogelijk. De antiburgerlijke revolutie doorbrak deze consensus en sloeg daarmee het fundament onder de zuilencultuur uiteen. De nieuwe generatie begon zich plots te schamen voor de eigen cultuur, die men als truttig, bekrompen en achterhaald ervoer. De oudere generatie werd plots onzeker. De beweging naar de grote wereld, het internationalisme, was dus ook een beweging 'weg van Nederland', en zelfs 'weg met Nederland'. In deze in de kern verwarde samenleving, een samenleving in transitie, begonnen steeds grotere groepen migranten binnen te stromen. Eerst werden zij ontvangen als symbool van de nieuwe, kosmopolitische gastvrijheid. Moeiteloos worden ze ingepast binnen een nieuw, in de kern nogal abstract, discours van cultuurrelativisme en wereldvrede. De migrant en de migratie werd zo niet op zichzelf beschouwd, maar werd geïntegreerd, niet in een land en niet in een gemeenschap, maar in een ideologisch discours: de migrant is symbool van de nieuwe wereld. Bijkomend voordeel was dat de migrant de grote innerlijke afstand tot het Nederland van voor de jaren '60 deelt met de nieuwe revolutionairen. Deze afstand had uiteraard wel heel verschillende achtergronden: de een omdat hij er niets van wist, de andere omdat hij er teveel van wist! De migrant werd zo, ongevraagd en zonder het te beseffen, opgenomen in een postrevolutionair bondgenootschap — als symbool, niet als concrete medemens. Daarom hoefde hij ook niets te weten van Nederland, van het Nederlands, laat staan van iets als 'Nederlandse cultuur'. De migrant kwam dus binnen in een zelf verwarde en daarmee voor anderen verwarrende wereld. Het leek alsof zij in een land zonder regels binnenkwamen, een land zonder politiek zelfs. Een land waarvan de sociaal-morele infrastructuur in feite nog geheel scharnierde op die oude waarde van zelfbeperking, maar waarbij die waarde niet meer werd geïnternaliseerd en zeker niet meer werd uitgedragen. Immigranten moesten maar raden hoe het hier allemaal in vredesnaam werkte. De taal om hun manier van samenleven uit te drukken en overdraagbaar te maken, was door de autochtonen (!) allang opgeblazen.

Speelt de Islam dan eigenlijk geen rol in deze problematiek? In feite niet. De problemen die we momenteel met de Islam hebben, zijn in een belangrijke mate het spiegelbeeld van onze eigen 'autochtone' problemen.

Een symbool kan gemakkelijk de nuchtere omgang met de concrete realiteit in de weg gaan staan. Het kan een taboe-karakter krijgen. Binnen de ontwikkelingssector zag men zo bijvoorbeeld, vanwege de eigen secularistische agenda, de grote betekenis van religie in alle landen behalve sommige West-Europese, over het hoofd. De tekortkomingen van het multiculturele taboe behoeven nauwelijks nader uitgeschreven te worden: het concrete samenleven van mensen in concrete wijken wordt erg moeilijk als er niet op een bepaald niveau een soort monocultuur is die de pluraliteit reguleert, bijvoorbeeld een gedeelde taal, een gedeelde inzet voor de eigen leefomgeving. Maar nuchter realisme ontbreekt, als men vooral opereert met symbolen van een Nieuwe Wereld.

Links slaat rechtsaf. Ineens sloegen de jaren '60 een andere afslag in. Wat zich eerder al aandienende wordt ineens volledige realiteit: de solidariteit werd zo abstract dat ze geen verband meer had met de concrete levensstijl. Links sloeg rechtsaf. De kopstukken van de revolutie lieten zich in maatschappelijke organisaties, bijvoorbeeld als directeur van de VARA, inkomens uitbetalen van vele tonnen. Ze werden de voortrekkers van een ongekende schaalvergroting, van fusiegolven en 'rationalisering' in de publieke sector. En hun kinderen kozen met hen voor zelfontplooiing, maar lieten de hol worden, abstracte solidariteit voor wat die was. De Nieuwlinksers en hun kinderen kozen massaal voor het neoliberalisme. Hol en voos klonken en klinken daarom de klaagzangen van de vetbetaalde Nieuwlinksers over gebrek aan idealisme bij de nieuwe generatie, die niet langer meer de wereld wilde verbeteren, maar een comfortabel leven wilde leiden — het leven dat zij onder idealistische vlag zo goed voor zichzelf hadden gerealiseerd.

Feitelijk is er op het niveau van de individuele levenservaring ook weinig verschil: als men de zorg voor de naaste en de zorg voor de concrete leefomgeving bewust kan uitbesteden aan de abstracte staat, kan men deze net zo goed uitbesteden aan de abstracte markt. De enige afweging die in dit opzicht nog van belang lijkt is die van de efficiëntie. Wordt het via de staat allemaal wat te log, dan kan het ook via de markt. Moeiteloos kan men schuiven van Nieuwlinks naar neoliberaal — door geen enkele inhoudelijke afweging kan men in dit opzicht nog gecorrigeerd worden, geen enkel principe of uitgangspunt staat deze 'Werdegang' nog in de weg (zoals ook Groenlinks onder Femke Halsema momenteel laat zien).

In Nederland kreeg dit nieuwe verbond van Nieuw-links en de jaren '60 cultuur met het neo-liberale marktdenken wel heel symbolisch gestalte in de Paarse Pacificatie. De culturele agenda van de jaren '60 werd nu politiek voltooid. De laatste restanten wetgevingsbetutteling werden opgeruimd (euthanasie, prostitutie, etc.). De Paarse jaren werden zo de jaren van een gelijktijdige economische pacificatie alsmede — schijnbaar — een culturele. De linker en de rechtervleugel van de revolutie vonden elkaar. Opnieuw, net als in de na-oorlogse jaren, ging de Nederlandse elite vervolgens denken dat het in politiek en samenleving 'om de economie' gaat. Maar let wel: de keus om de economie tot centrum te verklaren is altijd zelf een cultuur-beslissing.

De zorgen van de nieuwlinksers over de demoralisering van hun neoliberale kinderen

mondten intussen wel uit in drastische maatregelen. Men vond het althans nodig de kennelijk immorele, comfortgerichte jongeren stevig te disciplineren. In de loop van de jaren '90 werd een cultuur van wantrouwen geïnstitutionaliseerd in bedrijven, in overheids- en maatschappelijke organisaties. Grootschalige bureaucratische controle moest de eens zo gevierde zelfontplooiing nu in goede banen gaan leiden. Een reken- en afrekencultuur zonder weerga werd opgetuigd. Van elke ademtocht moest verantwoording afgelegd worden, in de zorg, in het onderwijs, in veel bedrijven. En de nieuwlinkers, die ooit deel hadden genomen aan frivole festiviteiten als de 'Nacht tegen het arbeidsetos' begonnen nu de knoet te hanteren voor de jongeren onder hen. Geheel in stijl werd dit een abstracte, procedurele knoet, aan de hand van lege 'prestatie-indicatoren', die een grote inhoudelijke verlegenheid moest maskeren. Het toekomstideaal van veel jongeren zelf verschoof ook, van 'iets doen met mensen' of 'de wereld verbeteren' naar manager worden. In deze 'Brave New World' is gaan gelden 'controleren of gecontroleerd worden'.

Het bedrijfsleven en de organisatiewereld moesten zo klaarbijkelijk hardhandig de veronderstelde gaten in de nog experimentele sociaalmorele infrastructuur repareren. Het leidde tot een merkwaardige gespletenheid in onze huidige cultuur. De media, de vrijetijds- en uitgaanswereld en de daarin overgedragen ideaalbeelden van mens-zijn ademen een sfeer van vrijheid-blijheid. Hier leven de jaren '60 nog volop door (hoewel ook de zo vrolijk-frivool ogende presentatoren de hete adem van kijkcijfers en reclameopbrengsten en de hierop gebaseerde 'prestatie-indicatoren' in de nek voelen! Want hoe vrolijk je ook doet, de wereld draait wel door). In de werksfeer heerst er echter strakke discipline en wordt een arbeids-ethos afgedwongen waarbij ieder calvinistisch ethos van weleer verbleekt. Voeg hierbij nog de om zich heen grijpende integriteitscodes en regelgeving en we zijn niet ver verwijderd meer van het slaafse diensthuis van de jaren 50, waarvan we in principe bevrijd waren.

Het idealisme van weleer is verzand in plat kwantitatief denken en coderingsdrift. En waar de code net even niet werkt, grijpt de immoraliteit om zich heen. Toplui verschaffen zichzelf vorstelijke inkomsten en bijbehorende emolumenten en bonussen. De vrije zelfontplooiing is een bittere karikatuur van zichzelf geworden. De revolutie, zoals vaak, verslindt haar eigen kinderen.

De restanten van de burgerlijke cultuur lagen inmiddels schijnbaar amechtig naar adem te happen. Iemand die het woord 'gezin' in de mond durfde te nemen, een van de kerninstituten van de burgerlijk cultuur, werd met hoongelach overladen (zoals toenmalig CDA-fractieleider Heerma overkwam). 'Fatsoen' was een kleinburgerlijke uitvinding, waar de 'Ware Wereldverbeteraar' lak aan heeft. En toen iemand durfde te reppen van 'normen en waarden' en van een 'bezielend verband' zoals VVD-leider Bolkestein, dreigde deze door zijn eigen partij met 'pek en veren' overladen te worden als hij nog één keer zijn mond hierover open zou doen. Bolkestein zweeg en stemde toe, bleek op het cruciale moment geen ruggengraat te hebben — zaaide hiermee Fortuyn en bereidde op termijn de splijting van de VVD na Paars voor.

De tweede revolutie Inmiddels maken we sinds Fortuyn een tweede revolutie mee. We zitten er nog middenin. Maar als we deze revolutie moeten typeren, dan stukt het — althans bij mij. Het is geen duidelijk herkenbare revolutie zoals de eerste: anti gezag, anti zuilen. De huidige revolutie is die van de *ambivalentie*. Ze wil zowel de jaren '60 veiligstellen als deze opblazen. Opnieuw worden als regentesk ervaren structuren bekritiseerd. Maar tegelijk verlangt men naar duidelijk leiderschap. Men vraagt om strenge normen en wil tegelijk volledige individuele vrijheid behouden. Men eist absolute vrijheid van meningsuiting voor zichzelf op — je moet toch alles kunnen zeggen — maar tegelijk verlangt men naar één homogeen Nederland, waarin bijvoorbeeld religieus afwijkende groepen geen ruimte krijgen. Het is de revolutie van mensen die — in een beeld van Hans Boutellier — willen bungeejumpen, mits de overheid eerst wel even het elastiek met strakke regels certificeert en als het toch misgaat aansprakelijk gesteld kan worden. Het is een revolutie die zowel — en dat was bij Fortuyn wel heel sterk present — de *darkroom* als de kerk wil omarmen.

Wat en wie zijn nu de drijvende krachten achter deze revolutie? Zijn het hyperliberale individualisten, die van een samenleving niet meer willen weten, maar alleen maar hun eigen individuele welbevinden willen veiligstellen? Of zijn het zoekers naar gemeenschap, die vinden dat hun opgebouwde leefwereld hun afgenomen wordt door allerlei vervreemdende ontwikkelingen? Of zijn ze het allebei, zoekers naar gemeenschap, weeklagers over dat wat mogelijk verloren gaat of gegaan is, maar die onmachtig zijn dit zelf vorm te geven?

Misschien wordt deze revolutie wel gesymboliseerd door de figuur van Herman Vuijsje, die in zijn recente *Tot hiertoe heeft ons de Heer geholpen* de loftrumpet steekt over de kerk — jammer dat die aan het verdwijnen is, goed dat die er nog is, moet zich eigenlijk veel sterker manifesteren, vooruit, gooi die Tien Geboden er nog maar weer eens in, goed voor mijn buren — maar tegelijk houd hij zelf angstvallig afstand, zet zich er niet voor in. De kerk, dat is niet 'mijn ding'.

Zo lijkt het nu steeds te gaan, niet alleen met betrekking tot de kerk. We — wie ontkomt er nog aan? — verlangen naar levende vormen, waarvan we de gefossiliseerde restanten om ons heen zien, maar we weten niet meer hoe het eigenlijk moet. We zijn het geheim kwijt, kunnen de Stradivarius in onze handen zelf niet meer maken. We kampen met een reproductief onvermogen. We kunnen niet meer wat we eigenlijk zouden willen.

Eerder stelde ik de vraag wie toch die snoodaards, die 'vreemden' zijn die onze wereld van ons afpakken? Ik lijk nu geleidelijk op het antwoord te stuiten: zijn we het niet zelf? Is het niet ons eigen onvermogen? Zijn wij het niet zelf, mensen die zich erfgenaam weten van de jaren '60, die ons eigen leven willen vormgeven, die ons niet willen laten gezeggen door anderen, maar die tegelijk vrezen dat anderen net zo zijn als wijzelf? Deze revolutie is er een van mensen die de onvermijdelijke uitkomsten van hun eigen levenskeuzen niet onder ogen willen of kunnen zien. En daarom moet opnieuw de overheid ons welzijn of onze veiligheid garanderen. We zijn *grosso modo* mensen die verlangen naar een gemeenschap die we zelf niet willen en/of niet kunnen vormgeven. De *ars consociandi*, kern van de burgerlijke cultuur, lijkt ons ontglipt.

3. De christelijke traditie: 'engineers of community'

In hoeverre is dit, het ontglippen van de *ars consociandi*, werkelijk het geval? Het is gemakkelijk om een weeklacht aan te heffen en daarmee in te stemmen met een keurkoor van sociologen, die overigens al sinds de 19^e eeuw, de zwanenzang van de gemeenschap aanheffen. In de moderne tijd gaan we van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*, zo klinkt het in navolging van de 19^e eeuwse socioloog Ferdinand Tönnies. Sociologen zijn met hem doorgaans van mening dat gemeenschappen 'natuurlijk' zijn, een soort organisch groeisel. Een gemeenschap is er, daar groei je in op, een dorp of een levensbeschouwelijke zuil. Een gemeenschap kan alleen maar teloorgaan, maar je kunt 'm niet maken. Geen *ars associandi* is denkbaar. Vertegenwoordiger van dit sentiment is ten onzent Geert Mak, met de *Hoe God verdween uit Jorwerd*-sfeer. Een loden nostalgie trekt dan als een wolk over ons heen, die volstrekt machteloos maakt. De laatste decennia zijn een periode van afbraak — en daar zullen we mee moeten leven. 'Het land van ooit' bestaat niet meer.

Naar mijn indruk berust dit op een ernstige empirische misvatting. In belangrijke opzichten is onze situatie echt niet heel anders dan in eerdere fasen van de burgerlijke cultuur. De burgerlijke cultuur heeft altijd gedreven op het gelijktijdige afscheid van knellende verbanden én de bewuste wil om experimenterenderwijs nieuwe gemeenschappen te creëren. Kern van de burgerlijke cultuur, door allerlei fasen en crises heen, is het besef dat gemeenschappen nooit natuurlijk zijn, maar dat je ze altijd moet maken, construeren, fabriceren, assembleren, vooruit: *engineeren*. Gemeenschappen creëer je, als antwoord op een maatschappelijk probleem, als antwoord op een 'sociale quaestie'.

Daartoe is inzicht nodig, een bijna ambachtelijke vaardigheid, in hoe gemeenschappen werken, wanneer ze heilzaam zijn, wanneer destructief, hoe je daarbinnen individualiteit kunt respecteren en tegelijk die individualiteit kunt overstijgen, hoe je een balans tussen de enkeling en het geheel kunt creëren. Een gemeenschap is binnen de burgerlijke cultuur niet een natuurlijke entiteit, waar je alleen maar uit weg kunt breken om jezelf te kunnen vinden, maar iets wat je als zelfbewust individu kunt maken, mits je beschikt over de *ars consociandi*.

Is deze ambachtelijke kennis ons inderdaad geheel ontglipt? In feite niet. Op allerlei manieren heeft deze kennis de revolutionaire kaalslag overleefd. Op allerlei manieren zoekt men het geheim van Stradivarius weer te achterhalen. Het wordt geleidelijk tijd deze kennis weer op te graven, af te stoffen en er opnieuw mee te gaan experimenteren. In feite doen heel veel mensen dit ook al, vooral in die sector, die vaak afgeschilderd wordt als de gemeenschaps-beuker bij uitstek, het bedrijfsleven.

Maar precies op dit punt zie ik ook een belangrijke rol voor de christelijk sociale beweging. Immers, de *ars consociandi* is precies een van de belangrijkste 'competenties' van de christelijke traditie. In de christelijke traditie wordt nogal luchthartig gedaan over al die zogenaamd natuurlijke gemeenschappen. Veel belangrijker is de gemeenschap waar je toe toetreedt, waar je je aan committeert, die je sticht. Het tot stand brengen van zo'n gemeenschap is moeilijk maar het resultaat des te waardevoller.

De grote *engineer of community* is de apostel Paulus. Opvallend is hoezeer Paulus momenteel een herwaardering ondergaat bij postmoderne, zelfbelijdend atheïstische Europese filosofen als Julia Kristeva, Alain Badiou en Giorgio Agamben. Hij probeerde — misschien wel als eerste in de geschiedenis — bewust volstrekt heterogene groepen mensen tot een gemeenschap samen te smeden. Een gemeenschap van mannen en vrouwen, van Joden en Grieken, armen en rijken, van slaven en vrijen, allemaal verschillend, en toch één (Gal. 3: 22). Wat zijn voor de veelverguisde apostel enkele kernprincipes voor dit creëren, dit assembleren van gemeenschap?

a. Oog voor ieder afzonderlijk én voor het geheel. Paulus gebruikt hiervoor het, ook elders in de Oudheid gebruikte maar door hem op eigen manier aangewende, beeld van het lichaam. Eén lichaam met vele leden. En het ene lid kan niet tegen het andere zeggen 'Ik heb jou niet nodig' (1 Cor. 12). Ieder dient individueel erkend te worden met de eigen bijdrage, klein of groot.

b. Ieder talent telt: mensen hebben gaven, mogelijkheden zich in te zetten. Gaven, eigenlijk een beter woord dan talenten. Gemeenschap is ook: ruimte geven aan ieders gaven.

c. Overstijgen van de *accidents of birth*. Ik sprak al van Paulus' relativisering van sekseverschillen, van etnische verschillen, van verschillen in maatschappelijke afkomst of economische positie.

d. Concreetheid: de gemeenschappen die Paulus voor ogen staan, zijn concrete gemeenschappen, niet puur virtueel of puur globaal (hoewel die dimensies er ook aan kunnen zitten), maar met déze tastbare mensen, die je niet zelf hebt uitgekozen maar met wie je het wel moet zien te rooien.

e. Opschorten van het oordeel. Misschien ben je het met een ander niet eens, maar laat hem maar even. Elkaars zwakten verdragen.

f. Fouten toegeven: belijd elkaar je fouten. Acht jezelf niet beter dan de ander. Erken je tekorten. Durf een ander nodig te hebben. Durf een schaap met drie poten te zijn, in plaats van het spreekwoordelijke schaap met vijf poten (in woorden van de huidige NOS-voorzitter Hagoort).

g. Wederzijdsheid: het woord 'elkaar' is een van de door Paulus meest frequent gebruikte woorden, vaak met grote theologische en praktische betekenis.

h. Vrijheid: een gemeenschap kan alleen functioneren als ze niet verstikkend is — dat lijkt in het zuilentijdperk het geval geweest te zijn — maar als ze de vrijheid van de participanten intact laat. Paulus is ook de apostel van de vrijheid (Gal. 5).

Wie slechts even verder reflecteert op de brieven van Paulus aan diverse christelijke gemeenschappen, kan hier vrij gemakkelijk nog meer empirische inzichten uit destilleren. 'Groet elkaar' bijvoorbeeld, met een kus — zegt Paulus herhaaldelijk. Zo fysiek, zo tastbaar is gemeenschap.

In het algemeen kan men zeggen dat in Paulus' notie van gemeenschap ook volop de pijn

van de gemeenschap zichtbaar wordt. Er bestaat geen gemeenschap zonder pijn: de pijn van de inspanning die in elk geval nodig is om de gemeenschap te stichten, de pijn die kennelijk onvermijdelijk is om de gemeenschap in stand te houden, de pijn van het omgaan met kennelijk onvermijdelijke conflicten, de pijn van de waakzaamheid ten aanzien van scheve verhoudingen, subtiel onrecht en achterstelling, de pijn van het mensen aanspreken op wat kan en niet kan, de pijn van teleurstelling, de pijn van de zelfbeperking. Maar alleen zo kan de gemeenschap haar waarde betonen. Gemeenschap is nooit, geen moment, vanzelfsprekend. Ze vergt werk, energie. De gezamenlijkheid moet steeds bevochten worden, maar het is de moeite waard: in een goed functionerende gemeenschap realiseert iedereen meer van zichzelf — paradoxaal genoeg — dan wanneer men zich in ‘zelfrealisatie’ isoleert. In de woorden van een burgerlijke en desalniettemin — of juist: daarom? — diepzinnige tegeltjeswijsheid: gedeelde smart is halve smart, gedeelde vreugd is dubbele vreugd.

4. De burgerlijke cultuur

Dit ‘associatief vermogen’, dit *engineering of community* is ooit vanuit de christelijke traditie, met name ook vanuit de monastieke tradities, ingedragen in de burgerlijke samenleving, en is een van de kernpunten geworden van de burgerlijke cultuur, zoals die zich vanaf de middeleeuwen met name in Noordwest-Europa is gaan manifesteren. Opnieuw verwijs ik naar Marx, die in het *Communistisch Manifest* het revolutionaire karakter van de middeleeuwse stadsvorming beklemtoonde. En hij heeft gelijk: hier trokken mensen weg uit de feodale familieverhoudingen, sloten zich aaneen in steden, creëerden een gemeenschap, een *commune*, zo heette een stad (niet een dorp!). Door de burgers werden er geloften afgelegd dat men zich zou houden aan de gezamenlijk afgesproken wetten, dat men volgens bepaalde ‘waarden en normen’ zou handelen. Elkaar groeten, elkaar ondersteuning geven — allemaal vastgelegd in een soort ‘contract’, een inburgeringscontract, jaarlijks vernieuwd door en voor alle burgers van een stad. Gemeenschap moet je maken en steeds vernieuwen. Binnen de steden wemelde het dan weer van allerlei andere associaties, voor allerlei doelen, economische doelen (de gilden), onderwijsdoelen (opnieuw de gilden), charitatieve doelen (allerlei zuster- en broederschappen), religieuze doelen (kloosters). Vaak hadden buurten hun eigen buurtgenootschap.

De filosoof Francis Fukuyama heeft samenlevingen ooit ingedeeld in *high trust* en *low trust societies*. Zo zou je samenlevingen ook kunnen indelen in ‘top-down’ versus ‘bottom-up’ samenlevingen. De middeleeuwse stad was een typische ‘bottom-up’ samenleving. Men zei niet voor niets: ‘stadslucht maakt vrij’ (van feodale overheersing). Corresponderend daarmee kun je ook zeggen dat stadslucht gelijk maakt en mensen tot broederschap brengt, tot ‘onderlinge hulpvaardigheid’ (*mutuum adiutorium*, zoals het in een van de stadsconstituties heet); niet omdat men nu eenmaal zo geboren is, maar omdat men ervoor kiest, zich eraan committeert.

Als ik vandaag spreek van een lofzang op de burgerlijke cultuur, dan is dat een lofzang op

dit ‘associatief vermogen’, deze *ars consociandi*, een lofzang op het vermogen om een samenleving ‘bottom-up’ te durven organiseren, en de bereidheid om de pijn van gemeenschap op zich te nemen (bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk, of bestuurswerk, etc., het kost allemaal tijd, het kost soms wat emoties, je moet soms wat incasseren), de hand aan de ploeg te slaan, anderen te mobiliseren, gezamenlijk de schouders eronder te zetten, om zo een concreet doel te realiseren: in het stichten van gezamenlijkheid, in de inzet voor anderen, in buurten, in wijken.

In de laat-burgerlijke cultuur heeft dit vermogen, naast de woningbouwsector, de zorg en het onderwijs, zich bijvoorbeeld gemanifesteerd in de sport, met een voluit morele betekenis hier inherent mee verbonden. Denk maar eens aan een naam als NOAD, Nooit Opgeven Altijd Doorzetten, opgericht op 14 juli 1895. Of denk maar eens aan een naam als ADVENDO, Aangenaam Door Vermaak En Nuttig Door Ontspanning, opgericht op 1 november 1904. Op 19 september 1912 fuseerden deze beiden tot de voetbalvereniging ‘Nooit Opgeven Altijd Doorzetten Aangenaam Door Vermaak En Nuttig Door Ontspanning Combinatie Breda’, oftewel NAC-Breda. ‘t Is maar dat u het weet (en waarom moeten deze inhoudsvolle namen toch altijd maar weer in vlagen van verkeerd efficiëntiestreven afgekort en zo van alle morele betekenis ontdaan worden?).

Dit vermogen tot concrete gemeenschap — kern van de burgerlijke cultuur — staat onder druk, door individualisering en, via de neo-liberale klap, de verwijzing naar voetbal maakt ons er al direct op attent, door commercialisering. Maar er zijn ook volop andere ontwikkelingen. Her en der zijn bijvoorbeeld woningcorporaties weer doende hun corporatiekarakter nieuwe inhoud te geven, door ‘bottom-up’ mensen te betrekken, niet in een of andere vage ‘bewonerscommissie’-constructie, maar werkelijk bij de ontwikkeling van nieuwe plannen. Corporaties onder leiding van een CEO die niet zo snel mogelijk de winst wil maximaliseren, maar die het belangrijk vindt dat de organisatie verankerd is in de eigen buurten en wijken. Men gaat aan de slag en — dat lijkt anders dan vroeger, maar is het in feite niet — creëert, assembleert gemeenschap, trekt mensen erbij, desnoods aan de haren. Gemeenschap kost tijd en inspanning, kost pijn — maar brengt zo nieuwe mogelijkheden voort (het lijkt wel op zwangerschap!).

5. Wilders’ antwoord

Wat is nu tegen deze achtergrond het geheim van Wilders’ succes? Ik noemde al ‘vervreemding’ en wantrouwen: de algemene vervreemding die eigen is aan het mens-zijn: nooit zijn we volmaakt gelukkig. Daarnaast is er de specifieke vervreemding die samenhangt met specifieke maatschappelijke ontwikkelingen. Ik noemde institutionele vervreemding, leiderschapsvervreemding, politieke vervreemding, vervreemding in de leefomgeving en globaliseringsvervreemding. Ten derde is er vervreemding die te wijten is aan onszelf, aan onze innerlijke verwarring ten aanzien van de door onszelf gebouwde, maar innerlijk tegenstrijdige,

sociaal-morele infrastructuur.

Er is dus een reservoir aan vervreemding aanwezig in de samenleving en dat reservoir zal in crisistijden, al naar gelang de ernst van de crisis, waarschijnlijk toenemen. Die vervreemding doet zich voor in oude stadswijken alsook in saaie slaapsteden, in Rotterdam én in Limburg, in streken met veel immigranten en in streken waar je een migrant met een lampje moet zoeken. Wilders slaagt erin — althans voor een groeiend, maar nog altijd vrij beperkt deel van de Nederlandse samenleving — dit brede onbehagen te kanaliseren richting één groep. Al die verschillende vormen van onbehagen — ze komen allemaal door de Islam.

Daarmee bereikt hij drie dingen tegelijk. Ten eerste dat niemand het eigen onvermogen tot gemeenschap onder ogen hoeft te zien. Zijn kiezers hoeven zichzelf niet aan te pakken. Op hen wordt geen appèl gedaan. Ze worden niet uitgedaagd de *ars associandi* in te oefenen. De ‘vreemden’ die hier het land zijn komen overnemen, zijn wij primair zelf — dat is de harde boodschap die een eerlijk en *zeitgemäss* politicus nu zou moeten durven uitdragen. Het is goedkoop als men deze harde boodschap laf ontloopt en in plaats daarvan de vervreemding uitsluitend wijt aan aanwijsbare ‘vreemdelingen’ als groep en niet aan de vreemdeling in onszelf.

Ten tweede brengt Wilders ons van de regen in de drup, van de ene abstracte gemeenschapsidee naar de andere, even abstracte gemeenschapsidee, de nationale. Op zichzelf voelt hij scherp aan dat de ‘linkse’ kosmopolitische oriëntatie een element van hooghartige hypocrisie bevat, een vlucht voor de concrete gemeenschap. Men is wereldburger, maar trekt zich als het op concreetheid aankomt bij voorkeur terug in witte homogene wijken. Maar in plaats van mensen terugleiden naar de concrete gemeenschap — met de pijn en de vreugde daarvan — komt Wilders op voor iets als de ‘nationale identiteit’. Alsof die identiteit ergens klaar zou liggen en niet van moment tot moment door concrete mensen in concrete situaties, door mij en door u, gerealiseerd moet worden. Zonder mensen die bijvoorbeeld concreet tolerant zijn, bestaat het tolerante Nederland niet — een eenvoudig inzicht dat gelijkelijk van toepassing is op allochtonen en autochtonen. En zonder mensen die concreet zich in allerlei verbanden voor elkaar inzetten, bestaat er geen ‘middenveld’, dat zo vaak als typerend voor de Nederlandse samenleving wordt gezien. ‘De Nederlandse identiteit’, die mijns inziens best bestaat en waarvan het zinnig is die onder woorden te brengen, is een immer te realiseren aspiratie, een appèl, nooit een hypotheekvrij onroerend goed.

Ten derde zet Wilders hiermee een spiraal in werking die geen einde heeft. Het is het bekende, door René Girard uitvoerig beschreven ‘zondebokmechanisme’. Precies dat waar naar gestreefd wordt (geborgenschap, gemeenschap) wordt zo bij voorbaat onmogelijk gemaakt. De groep waarmee men liefst toch in vrede, zonder criminaliteit en overlast zou willen samenwonen, wordt steeds buitengesloten. Daarmee wordt voortdurend het probleem dat men zou willen oplossen, althans dat men zegt te willen oplossen, aangejaagd. En als men eenmaal één bepaalde aanwijsbare groep verantwoordelijk stelt voor alle narigheid in het leven, is het dus omgekeerd zo dat overal waar iets misgaat die groep wel weer de oorzaak

zal zijn. Van een vertraagde trein tot en met overgekookte melk, het zal wel de islam zijn Meer in het algemeen is te zeggen dat Wilders geheel in het kader van de jaren '60 gevangen blijft, maar alleen wat bordjes verhangt. Het schelden op rechts is vervangen door het schelden op links. 'Uw rechtsstaat is de onze niet' mocht eerst zonder problemen ontsnappen aan de linkse omwallingen der tanden, nu mag rechts zich dezelfde woorden laten ontglijpen. Mocht eerst links de rechtse burgercultuur 'ontmaskeren', nu ontmaskert rechts de 'linkse kerk'. Wie Martin Bosma leest, waant zich qua sfeer gemakkelijk terug in de hoogtijdagen van Marcus Bakker en zijn *De Waarheid*. Net als toen, heeft het ook nu allemaal iets hyper-puberaals.

6. De derde generatie: een nieuw landschap

Inmiddels dient zich de derde generatie aan na de generatie van de jaren '60 en hun in verwarring zijnde neoliberale kinderen, met Wilders als uitloper daarvan. De uitermate spannende vraag is wat de basisoriëntatie zal zijn van deze derde generatie. Wij kennen deze nieuwe mensen nog helemaal niet. Hoe zal over tien jaar deze generatie de samenleving vormgeven? Gaan ze op weg naar een derde revolutie — en hoe zal deze er dan uitzien?

De eerste generatie zette in op een combinatie van alzijdige, creatieve zelfontplooiing en abstracte solidariteit en verzandde in een bureaucratische verzorgingsstaat.

De tweede generatie vulde de zelfontplooiing strikt economisch in en vormde het neoliberalisme. Deze generatie beleeft haar (voorlopig?) failliet in de kredietcrisis. In het hart van de schijnbaar zo voortreffelijk draaiende neoliberale economische orde dienen zich plots grote morele tekorten aan. De neoliberale marktidee blijkt moreel tomeloos, zelfs anarchistisch te zijn.

Maar wat dan? Dit is de zoektocht van de derde generatie. De centrale vraag in deze zoektocht lijkt te gaan worden hoe men vrijheid en pluraliteit kan verenigen met gemeenschapsbesef, met een 'wij'. Oftewel: hoe kan een postburgerlijke sociaalmorele infrastructuur vorm krijgen? Oftewel: hoe kunnen essentiële verworvenheden van de jaren '60-revolutie verbonden worden met vitale waarden uit het burgerlijke tijdperk? Het gaat daarbij deels over schijnbaar heel simpele dingen. Voortdurend laat bijvoorbeeld het SCP in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven zien dat de onderlinge omgang tussen mensen de burger grote zorgen baart. Kennelijk mist men de omzichtige hoffelijkheid van de burgerlijke cultuur. 'Normen en waarden' scoren al jaren hoog op alle probleemlijstjes, ook onder jongeren. En de problemen die mensen ervaren rond de islam hebben voor het overgrote deel van de mensen gewoon te maken met onaangepast gedrag (vooral de voortdurende associatie van Marokkaanse jongens met criminaliteit) en niet met racisme of 'banaal racisme', zoals Evelien Tonkens in een late oprisping van oudlinkse retoriek naar aanleiding van de verkiezingsuitslag van 9 juni 2010 in *de Volkskrant* beweerde. Ze hebben dus ook niet te maken met een angst voor een 'tsunami van islamisering', zoals Wilders steeds probeert aan te tonen.

Veel van Wilders' aanhang volgt hem juist niet op het punt van zijn harde islamkritiek (maar meer onderzoek hiernaar is nodig).

Welke opties dienen zich aan in de zoektocht van de nieuwe generatie? Heel globaal dienen zich naar mijn indruk drie opties aan, die in de komende jaren wel eens de politieke arena zouden kunnen gaan beheersen. Aansluitend bij wat hiervoor te berde is gebracht zouden deze opties heel globaal kunnen leiden tot drie blokken, drie affiniteitscomplexen:

A. De kosmopolitisch-individualisten. In de huidige politieke verhoudingen zijn zij te vinden bij de VVD, bij D'66 en bij Groenlinks, een klein beetje bij de top van de PvdA. In gematigde vorm zijn zij de erfgenamen van de jaren '60. Zij leven meer in Europa en in de geglobaliseerde wereld dan in Nederland. Krachtige, zelfredzame en creatieve mensen, met overvolle agenda's. Willen vooral een kleine staat die hen weinig last bezorgt en die vooral geen moreel appèl doet ('betutteling'). Gezinsleven is voor hen belangrijk, maar ook een ingewikkelde organisatorische klus. Veel aandacht voor 'groene thema's' als biologische landbouw, is een optie die men soms wel, soms niet meeneemt. Met religie heeft men heel weinig, vaak is men ook uitgesproken 'anti-', maar het speelt soms wel een beperkte rol in de sfeer van persoonlijke spiritualiteit, die beoogt mensen enigszins om te laten gaan met de hectiek van het drukke bestaan.

Deze groep, met haar kosmopolitische oriëntatie, lijdt vrij sterk onder de zogeheten 'keuzestress': omdat alle mogelijkheden openliggen en men in feite onverzoend staat tegenover de concrete omstandigheden waarin men toevallig is geboren, heeft men ook voortdurend het gevoel niet alle mogelijkheden gegrepen te hebben. Politieke betrokkenheid is er vanwege de persoonlijke uitdaging en persoonlijke groeimogelijkheden die deze biedt, maar tegelijk zal men ook even snel weer uit de politiek stappen als men het besef heeft dat de persoonlijke groei hierbinnen ten einde is of het besef krijgt van hierdoor gemiste andere kansen: 'Retour Den Haag'.

B. De post-burgerlijke contrarevolutionairen. Deze groep wordt gevormd door de huidige PVV en heeft ook potentie in kringen van VVD, CDA, PvdA en SP. Men heeft eigenlijk een hekel aan de burgerlijke omgangsvormen en is in die zin een erfgenaam van de jaren '60. Men moet alles kunnen zeggen wat men denkt. Als het niet via de officiële media kan (die toch links zijn), dan maar via internet. Men streeft naar een Nederlandse monocultuur, die zich zoveel mogelijk afsluit van de buitenwereld. Gemakkelijk kunnen in deze groep gevoelens van angst en van verongelijkheid opspelen. Men verwacht van de staat dat die helder aangeeft wat de Nederlandse cultuur is en dienovereenkomstig gedragscodes handhaaft. Groene thema's vinden weinig weerklank. Religie speelt hier een bepaalde rol als historisch-culturele identiteitsvormer, maar heeft geen persoonlijke betekenis. Goed voor anderen, niet voor mij. Het onderzoeksbureau Motivaction typeert deze mensen als niet-religieus, niet-humanistisch, ongeveer 25% van de bevolking.

Sociaal en politiek gezien kan men deze groep typeren als min of meer passief, niet-betrokken, buitenstaanders, mensen die niet in staat of niet bereid zijn weerbare gemeenschappen te vormen en daarom makkelijk een machteloos gevoel hebben. Deze groep loopt het risico door te slaan in de richting van een nogal nihilistisch egoïsme, omdat en voorzover men geen leefbare alternatieven ziet.

Ik vermoed dat de omvang van deze groep in feite sterk beïnvloed zal worden door het al dan niet zelfbewust present-zijn van een derde groep:

C. De nieuw-burgerlijke assertieven. De kern hiervan vindt men in het huidige spectrum bij het CDA, bij de CU, bij delen van de PvdA (zeg maar de Banning-socialisten), en bij delen van de SP, een heel klein beetje VVD. Voor hen betekent het veel om Nederlander te zijn. Natuurlijk is men ook deel van de grotere wereld, maar het project Nederland, een tolerante, vrije samenleving waarin mensen met elkaar solidair zijn, is als een eigen samenlevingstype iets om trots op te zijn. Dat betekent wel dat ieder zich hiervoor inzet. Geen profiteurs, geen *free riders*, geen permanente overtreders of grenzenzoekers. Al diegenen krijgen een duidelijke straf. Maar ieder die meedoet, doet mee, ongeacht ras of religie. De Nederlandse rechtsstaat is voor hen fundamenteel. Men voelt zich lokaal betrokken, bij de eigen wijk, de eigen stad, het eigen dorp. Burgerschap komt voor hen heel dicht in de buurt van betrokken medemens zijn, in de eigen buurt. 'Waarden en normen' zijn belangrijk, niet alleen voor de burens, maar ook voor jezelf. Qua carrière haalt men niet het onderste uit de kan, maar men wil wel graag het eigen werk goed doen en niet verzanden in het georganiseerde bureaucratische wantrouwen dat veel organisaties kenmerkt. Daarnaast vindt men het niet erg om een paar uur minder te werken om zo nog tijd voor vrijwilligerswerk of mantelzorg te hebben. Aan internationale hulpacties doet men mee, soms heel actief, maar verder is dit niet een kernpunt in de aandacht. Aan groene thema's worden weinig grote woorden vuil gemaakt, maar men scheidt wel het afval en als biologisch vlees iets goedkoper is, neemt men dat net zo lief. Een hypotheekrente die in feite vooral de allerrijksten bevoordeelt, wordt als onrechtvaardig ervaren. Religie kan voor deze groep onder meer functioneren als inspiratie tot medemenselijkheid, maar ook zullen er heel wat zijn die hier weinig mee hebben, zonder 'anti-' te zijn.

7. Nieuwe burgerlijkheid gevraagd

Kan een krachtige nieuwburgerlijke beweging een antwoord zijn op de kaalslag die het gevolg is van de twee revoluties? Kan ze de manco's van de jaren '60, de abstracte individualisering gekoppeld aan het verlangen om allerlei concrete verantwoordelijkheden over te dragen aan een staat of aan 'de markt', repareren? Kan ze de wind uit de zeilen van de Wilders-beweging nemen? Of zal ze juist ergernis oproepen, weggezet worden als 'theedrinkers'? In elk geval zal ze een nieuwe strijd inluiden. Enkele trekken:

(1) Tegenover het kosmopolitisme van de jaren '60 met de hang naar abstracte solidariteit, zetten de nieuw-burgerlijk assertieven de concrete gemeenschap, op de werkvloer, in de buurt, in bedrijven, in de zorg, in het onderwijs, en in al deze sectoren pleiten ze voor erkenning van concrete professionele vaardigheden en professionele praktijken. Weg met het markt- en efficiëntiedenken, een nieuwe nadruk op intrinsieke kwaliteit.

Dit betekent niet dat men even goedkoop de reële morele inzichten die de jaren '60 hebben opgeleverd kan wegwuiven, of afdoen als 'linkse hobbies'. Het zou 'na ons de zondvloed'-achtige waanzin zijn om te doen alsof we niet in een grote wereld leven, met beperkte ecologische draagkracht. De concrete kwalitatieve inbedding in de leefwereld, vraagt in feite ook om ecologische inpassing.

(2) Tegenover het individualisme van de jaren '60 zetten de nieuw-burgerlijk assertieven het responsieve zelf, dat weet dat men zonder anderen maar half mens is, hoe 'zelfgerealiseerd' men ook moge zijn. Dit responsieve zelf schept voldoening in het openbloeien van anderen, zoals de leraar voldoening schept in het slagen van de leerling, en de zorgverlener voldoening schept in de tot rust gekomen glimlach van de verpleeghuisbewoner of in de herwonnen eigenwaarde van een gehandicapte patiënt. Zo schept ook menig zakenman voldoening in de tevredenheid van de klant over de geleverde kwaliteit. Dit responsieve zelf weet dat er elders en op andere wijze veel grotere bankrekeningen te kweken zouden zijn, maar kiest voor deze dienstverlening, voor dit werk, voor deze sector. Zodra men er op let, hoe meer het opvalt hoe veel van deze mensen er eigenlijk zijn. De Cor Boonstra's zijn eigenlijk maar een schrielle minderheid, die wel hard toeteren, ook in veel organisaties, maar het feitelijke werk en de feitelijke kwaliteit daarvan wordt vooral geleverd door 'responsieve zelden': mensen die zelfbewust kiezen voor een breder zelf, dan de ideologie van de individuele zelfontplooiing opdringt. Opnieuw valt op hoezeer Wilders hier een antwoord schuldig blijft. Is een Partij voor de Vrijheid echt een antwoord op een maatschappelijk klimaat waarin mensen gebukt gaan onder de ontplooiingsvrijheid van anderen?

(3) Wat zal er gebeuren met het derde element van de jaren '60-revolutie, het radicale secularisme? Al vanaf de jaren '80 zien we een omslag naar een nieuwe spiritualiteit. Deze lijkt echter sterk gericht te zijn op het overleven als individu in een woelige wereld. Spiritualiteit en stress-management liggen al vele jaren dicht bij elkaar, overigens ook in christelijke kring. Maar wat is de betekenis van spiritualiteit in het vormen van concrete gemeenschap? Opnieuw valt op hoe Wilders wel de klok weet te luiden — het gaat niet goed met de joods-christelijke cultuur als vormgever van de Nederlandse identiteit — maar niet weet waar de spirituele klepel hangt, de persoonlijke spiritualiteit die ook moreel omvormend en persoonlijk uitdagend is.

De nieuwburgerlijke assertieven zullen qua groep veel breder kunnen zijn dan bijvoorbeeld de christelijk-sociale beweging. De christelijk sociale beweging zou in het hier geschet-

ste spectrum mijns inziens echter wel een duidelijke plaats kunnen innemen te midden van de nieuw-burgerlijke assertieven, als *engineers of community*. Het zou zelfs wel eens kunnen zijn dat de aanjagers van deze groep, de nieuwburgerlijke assertieven, puur empirisch gesproken, juist door christelijk-sociaal geïnspireerde mensen zullen worden gevormd, en zullen moeten worden gevormd. Maar dit mag en zal niet betekenen dat deze beweging expliciet en exclusief christelijk moet zijn. Natuurlijk niet. Ieder die op welke gronden dan ook, mee wil doen, is welkom.

Waarom dan toch wellicht die aanjagende rol? Om de eenvoudige reden dat ik geen andere levensbeschouwelijke traditie zie waarin zo veel ervaring met en zo veel inzicht in het concrete menselijke samenleven is ontwikkeld. Of het nu gaat om de restanten van liberalisme of socialisme, of dat het gaat om allerlei vormen van nieuwe spiritualiteit — *engineers of community* in de zin van Paulus en van de christelijke traditie brengen ze, inhoudelijk gezien, eigenlijk niet voort. De vooroorlogse Franse filosoof Henri Bergson, Jood van geboorte, immers populair in zijn dagen, noemde na een intensieve verkenning van alle grote godsdiensten, het christelijk geloof een *mysticisme complet*, een volledige mystiek, omdat het niet alleen de mens zijn eigen ziel deed verkennen, de weg naar binnen, maar ook de mens uitnodigde tot betrokkenheid bij de mensen en de wereld om zich, de weg naar buiten.

En er is nog een diepere reden. Ik sprak over de pijn van gemeenschap. Gemeenschap bouwen kost tijd, kost inspanning, kost soms frustratie. Je moet tegen een stootje kunnen. Waarom zou je het dan doen? Het gekke is dat Paulus die calculerende vraag niet stelt. Waarom niet? Omdat hij eerst al zelf in een gemeenschap genodigd is. Dat was *agapè*, volgens Paulus, en hij wordt helemaal lyrisch als hij erover begint. *Agapè* is, zo omschrijf ik het maar, een gemeenschapstichtende kracht, die ieder mens, mét de individuele eigenheid, uitnodigt tot participatie op voet van gelijkwaardigheid in een gedeelde wereld. Dat was Paulus overkomen. Zomaar, terwijl hij een heel naar mannetje was, uitgenodigd door de Heer in zijn gemeenschap. Nergens aan verdiend, genade. Hij had gemerkt dat hij daar erg van opgeknapt was, van die uitnodiging. En toen ging het stromen. En zo lijkt het steeds wel te gaan: De Heer nodigt uit, mensen gaan ineens op hun voeten staan. En die mensen denken vervolgens 'laat ik dat eens proberen na te doen'. Ik zet me in voor anderen, omdat ik weet, besef, inadem, en mezelf oefen in het inademen van het besef dat er al naar mij is omgekeken, dat de Heer zich al voor mij heeft ingezet. *Imitatio*, navolging is zo de kern van gemeenschapsvorming. Kortom: navolgers gevraagd. Persoonlijk vermoed ik dat een 'engineer of community' het gewoon niet echt volhoudt, als zij of hij niet ademt in die ruimte, vertrekt vanuit die omvattende, schenkende, genadige gemeenschap. Het is daarom niet ondenkbaar dat na de hausse van allerlei vormen van spiritualiteit die men als 'New Age' omschrijft, de christelijke spiritualiteit, deze *mysticisme complet*, in de derde generatie een herontdekking wacht, als men tenminste de maatschappelijke vervreemding enigszins wil terugdringen en de moed heeft de zelfvervreemding onder ogen te zien.

Ron Rijnbende over Co-creation

Trudie Galesloot en Petra Hardeman

Een huis met kamers

o.l.v. gesprekleidster Marga Miltenburg werd ingericht:

de Werkkamer, bedrijf en arbeid met Jaap Smit, CNV voorzitter en Louwe Dijkema, VNO-NCW (rechts);

de Onderwijskamer met Lucille Barbosa-Biesbroeck, directeur NKO en Ton Senf, directeur (VMBO-MBO) groepsdirectie Amarantis Amsterdam (midden);

de Zorgkamer met Peter Muis, verpleeghuis Pniël te Rotterdam en Jennie Mast, Buurtzorg Nederland (onder).

- Dhr. W. Aantjes
 Dhr. H.M.I. Abbenhuis *NCRV*
 Drs. C.C. Akerboom *St. Bonaventura*
 Dhr. M. Akkaya *Rechtbank Amsterdam*
 Dhr. B. Assink *KBS*
 Mw. P. Assmann *CDA-bestuur Nijmegen*
 Mor Polycarpus A. Aydin *Syrisch Orthodox Aartsbisdom*
St. Efreem de Syrier Klooster
 Dhr. S. Badoella *ChristenUnie*
 Dhr. Chr. Baggerman *RMU*
 Dhr. D. den Bakker *Besturenraad*
 Dhr. P. Banis *CNV Onderwijs*
 Mw. L.A.M.T. Barbosa *NKO*
 Mw. B. van Baren *Inner sense*
 Dhr. R. Barten *Hilverzorg De Boomberg*
 Dhr. W. Beekers *HDC / VU*
 Mw. M. Beelaerts *Mae Be*
 Dhr T. Beishuizen *LTO Noord*
 Dhr. W.J. Berg *CNV Onderwijs*
 Dhr. C. van Beuningen
 Dhr. J. Bijlsma *CNV Senioren*
 Staatssecretaris van Bijsterveldt *Ministerie OCW*
 Dhr. E. Bloemkolk *Socires/SOFT — Tulip*
 Mw. E. Blom *UNKV*
 Dhr./Mw. J.H. Blume *CNV Schoolleiders*
 Dhr. P.J.M. van Bohemen *CDA Statenfractie Gelderland*
 Dhr. W. Boiten *Federatie Chr. MBO*
 Dhr. B. van Bokhoven *Protestantse kerk in Nederland*
 Mw. B. Boorsma *Passage Christelijk-maatschappelijke*
Vrouwenbeweging
 Prof.Dr. E. Borgman
 Mw. P. van den Born *CDA Gelderland*
 Dhr. T. de Bos *DigiNotar*
 Mw. W. Bouwman *SBI*
 Mw. K. Bouwsma *CNV*
 Dhr. J.W. van den Braak *Vereniging VNO-NCW*
 Dhr. H. Brederode *Exodus*
 Mr.drs. C. Bremmer *YMCA Nederland*
 Dhr. J.G. Brongers *Evangelische Alliantie*
 Dhr. H. Bruning *Stichting Rotterdam*
 Dr. G.J. Buijs
 Mw. A. Bullens *Focolarebeweging*
 Mw. E. Chandoe *SBI Training & Advies*
 Dhr./Mr. C.N.A.M. Claassen *Skanfonds*
 Dhr. D.J. Coehoorn *Kraacoconsult*
 Dhr. H.G. Dane *Protestantse kerk in Nederland*
 Dhr. W. van Dijk *AOB.Bonaventura*
 Dhr. J.J. van Dijk *Leerstoel Chr.Sociaal Denken*
- Dhr.Drs. J.J. van Dijk *Geert Grote*
Instituut Christ.Hogeschool Windesbeim
 Dhr. L. Dijkema *VNO-NCW*
 Dhr. G. Dijkstra *VVVV*
 Dhr. H.A. Doek *CDA Fractie Eerste*
Kamer
 Mr. J.P.H. Donner
 Dhr. P.W. Doop *College van Bestuur*
UvA/HvA
 Mw. L. Doorewaard *SBI Training &*
Advies
 Dhr.Mw. W. Droppers *CBMC*
 Dhr. P. van Duijvenbode
PhiladelphiaSupport
 Dhr. N. Dullemans *Bond KBV'O, Bond*
KBO
 Dhr. M. van Eerde *Christennetwerk /*
gmw
 Dhr. W. Eikelboom *CSC secretaris*
 Dhr. N. Eski
 Dhr. P. Fey *CNV Publieke Zaak*
 Dhr.Mr. J.J.A.M. van Gennip *St. Socires*
 Dhr. J. van Genugten *Anselmgrun.net*
 Mw. H. Gierveld *Passage Christelijk-maatschappelijke*
Vrouwenbeweging
 Mw.Mr. H.G.M. Giezeman *CDA, vice-vz.*
 Dhr. P. Gobbels *FNV*
 Dhr. B. Godschalk *Chr. Hogeschool Ede*
 Dhr. M. Gouman *EO*
 Dhr. R. Govers *CDA*
 Dhr. F.J. de Graaf *Hanzehogeschool Groningen*
 Dhr. Prof.Dr. R.H.J.M. Gradus *Wetenschappelijk*
Instituut voor bet CDA
 Dhr. H. Griffioen
 Dhr. H. Groen
 Dhr E. de Groot *CNV Dienstenbond*
 Dhr. R. Grotenhuis *Cordaid*
 Dhr. D. Gudde *Beraadsgroep Samenlevingsvragen Raad van*
Kerken
 Dhr. J.W. van den Gunnik *Fluger Doelgericht*
Loopbaanadvies
 Dhr. J. de Haan *CNV Publieke Zaak*
 Dhr. T.W. Hardjono *Rotterdam School of Management*
Erasmus University
 Dhr. J.J. Hasselaar *CNV*
 Dhr. P. Hazenbosch *CNV*
 Dhr. R. Heij *Perspectief ChristenUnie-jongeren*
 Dhr. J. den Heijer *DHV*

Dhr. B. van Heusden *CNV Dienstenbond*
 Dhr. F.A.M. van den Heuvel *Voorzitter NKO*
 Mw. A. Hinten-Nooijen *Universiteit van Tilburg Centrum voor Wetenschap en Levensbeschouwing*
 Dr. E.M.H. Hirsch *Ballin*
 Dhr./Mw. O. Homan *CNV Schoolleiders*
 Dhr. Mr. J. de Hoog *Transmissie*
 Dhr. J. Hoogland *Faculteit Sociale Wetenschappen Vrije Universiteit*
 Dhr. M. Hordijk *CNV International*
 Dhr. G. Horst *CNV Onderwijs*
 Mw. Drs. H.M.C. Hulsebosch *Skanfonds*
 Dhr. M. van Hulst *ChristenUnie*
 Dhr. N. van Jaarsveld *CDA Basisgroep Sociale Zekerheid*
 Dhr. H. Jochemsen *Prisma*
 Drs. C. de Jong *Accolade Zorggroep*
 Mw. S. de Jong *Oikocredit Nederland*
 Dhr. B. de Jong
 Dhr. K. de Jong *Edukans*
 Dhr./mw. E.P. de Jong *VKMO Katholieke Netwerk*
 Mgr.dr. E.J. de Jong *Bisdom Roermond*
 Dhr. T. de Jong
 Dhr. W. de Jonge *Attendo Uitvaartverzorging*
 Dhr. T. Joosten *Bond KBO*
 Dhr. M. Jukema *CNV Dienstenbond*
 Dhr. Drs. H.J. Kaiser
 Dhr. E. de Kam *Youth for Christ Nederland*
 Dhr. H. van de Kamp *BZW*
 Dhr.Mr. A.A. Kars *Zorggroep Rijnmond*
 Dhr. B. van Katwijk *Org. Onders & Co*
 Mw. A. van de Kerk-van Stek *Prisma*
 Dhr.mr.drs. H.K. Klamer *VNO-NCW*
 Dhr. B. Kobes *Sportservide Overijssel*
 Dhr.Mr. P.J. Koeslag
 Dhr. F. van der Kolk *Christal*
 Dhr. A. Kolodziejak *Europese Commissie*
 Dhr. J. Kooij *Evangelische Omroep*
 Dhr. A. Koppejan *CDA Tweede Kamerfractie*
 Mgr.dr. G.J.N. de Korte *Bisdom Groningen-Leeuwarden*
 drs. T.P.G. Kralt *AIWEP A*
 Dhr. P. Kuijper *Cordaid*
 Dhr. W. Kuiper *Besturenraad*
 Dhr. C. Kuiper *CNV Onderwijs*
 Mw. E. Kuyk *Besturenraad*
 Dhr. L. La Riviera *CNV Kunstenbond*
 Dhr. C. Laenen *CDA*
 Mw. E. Lammers *Focolarebeweging*
 Mw. T. Lauenroth *Focolarebeweging*
 Mw. G. van Leeuwen-Tanis *SBI Training & Advies*
 Dhr M. Limmen *CNV Dienstenbond*
 Dhr. A. van der Linden *Kerk&Werk Den Haag*
 Dhr./mw. E. Litamahuputty *CNV International*
 Mw. I. Ludikhuize *Passage Christelijke-maatschappelijke Vrouwenbeweging*
 Mw. L. Maat *Alleato*
 Mw. J. Mast *Buurtzorg Nederland*
 Dhr. L. Meijer *CNV Vakcentrale*
 Dhr. G. Meijering *Public Matters*
 Mw. Drs. M. Miltenburg *ZIJ Spreekt*
 Dhr. K. Mink *CBMC en Mink Advies*
 Dhr. H. van der Molen *C.SJC*
 Dhr. P.J.M. Monchen *Vincentius Vereniging*
 Dhr. B. Moolhuizen *Christennetwerk / gmv*
 Dhr. /Mw. J.F. Van Mossel *Woonzorg Unie Veluwe*
 Dhr.drs. J.M.H. Mourits *Skanfonds*
 Dhr. Ij. Muilwijk *CNV Jongeren*
 Dhr. P. Muis
 Mw. E. Nauta-v. Moorsel *CDA Partijbureau*
 Dhr. P. Nelissen *World Organizatioon of Workers WOW*
 Dhr. R. Nijhoff *WI ChristenUnie*
 Dhr.drs. G. Nijmeijer *Stichting PCBO Apeldoorn*
 Dhr./Mw. D. van Norel *Woonzorg Unie Veluwe*
 Dhr. J.G. van Norel *CNV International*
 Dhr. I. Nowak *Exodus*
 Dhr. A. Oegema *MKB.NL/STIMO*
 Dhr. A. Olde *CDA Hilversum*
 Dhr. R. Oldenboom *MoTiv*
 Dhr. W. Oolbekkink *SBI Training & Advies*
 Mr. H.M.C.M. van Oorschot *Universiteit van Tilburg*
 Dhr. R. Oosterhoff *Youth for Christ Nederland*
 Dhr. H.J. Ormel *CDA Tweede Kamerfractie*
 Dhr. P.I.W. Oudenaarden *CNV Publieke Zaak*
 Dhr. R. Paas *Divosa*
 Dhr. B. Pastoor *LTO Noord*
 Dhr./mw. G.R. Peetoom *Besturenraad*
 Mw. A. Pelzer *FNV*
 Dhr. W. Petersen *CNV International*
 Dr. F.A. Petter *Gemeente Woudrichem*
 Dhr.drs. H.Th.M. Pieper *Katholieke Nederland*
 Dr. A.J. Plaisier *Protestantse kerk in Nederland*
 Mw. N. Poelgeest *CNV Dienstenbond*
 Dhr. R. Prang *Exodus Nederland*
 Dhr. J. Prij *Wetenschappelijk Instituut voor bet CDA*
 Mr. W.L.E. Quaedvlieg *VNO-NCW*
 Dhr./mw. B. Radix *CNV International*
 Dhr. R.J. Rijnbende *UnieNzj/Edukans*

Dhr. H. Riphagen *Unie van Baptisten*
 Dhr. M. Rog *CNV Onderwijs*
 Mw. S. de Roode-van Doornik *HilverZorg / Verpleegunit*
St. Joseph
 Dhr. N. Rook *Christennetwerke / gmv*
 Mw. T. Roos *The Innercity Project*
 Dhr. R. Rotshuizen *CNV Dienstenbond*
 Dhr. R. Rouw *Ministerie OCW*
 Dhr. H. van der Sar *Protestantse Theologische Universiteit*
 Dhr. P. Schalk *RMU*
 Dhr. J. Schinkelshoek *CDA*
 Dhr. R. Scholma *De Verre Naasten*
 Mw. H.W. Schouten *PCOB*
 Dhr. G. Schuil *ICCO*
 Dhr. G.J. Segers *WI ChristenUnie*
 Dhr. T. Senf *Amarantis*
 Rev.dr. I. Shaban
 Dhr. E. Siegers *NC&SU*
 Dhr. Joh. Slenderbroek *Evangelische Omroep*
 Mw. A.D.P. Slok-Keijzer *PCOB*
 Dhr. J. Smit *CNV Vakcentrale*
 Dhr. G.J. Spijker *WI ChristenUnie*
 Dhr. K.I. van Splunder *PCOB*
 Dhr. C. Stal *SBI, training en advies*
 Dr. Ch.A.J. Stam *YMCA*
 Mw. Drs. H.J. van de Streek *St. voor Christelijke Filosofie*
 Dhr. D. Swagerman *CNV Dienstenbond*
 Dhr. Th. Swart
 Dhr. A.P. Tack *Kerk en Wereld*
 Dhr. D. Terpstra *HBO-raad*
 Mw.drs. W.M.E. Teune-Kasbergen *Skanfonds*
 Dhr. B. Teunissen
 Dhr./Mw. I.C. Thepass *Laurens*
 Dhr. C.J.C. Timmer *Exodus Nederland*
 Dhr. R. Timmer *Leger des Heils*
 Dhr. K.R. Tinga *Kerk in Actie & Raad van Kerken*
 Dhr. R. Tjeerdsma *CNV International*
 Dhr. M.B. Tol *Bureau Arbeidsrecht*
 Dhr./mw. T. Tromp *Relief*
 Dhr./mw. S. Uyland *GIDS-netwerke*
 Mw. M. VanderKaa *Mensen met een Missie*
 Mw. L.J. van de Vate-Stouten *Passage*
Christelijke-maatschappelijke Vrouwenbeweging
 Dhr. B. de Velde Harssenhorst *SBI Training & Advies*
 Dhr. P. de Vente *CNV Vakcentrale*
 Dhr. G. Verbeek *Unie v. Baptistengemeenten in*
Ned./Synergo advies
 Dhr.Mr.Drs. J., De Visser
 Dhr/Mw. B. Vonk *Wartburg College*
 Mw. A. Vreman *CDAV*
 Dhr. J. de Vries *MEE Nederland*
 Dhr. W. Wassenaar *Besturenraad*
 Mw. E. van Waveren *Ouders & Co*
 Mw. J. Weigand-Timmer *GIDS-netwerke*
 Dhr. J. Wesselink *Stichting Gelder Vest*
 Ds. J.C. Wessels *Evangelische Alliantie*
 Dhr. S. van Wessem *Europe Advance*
 Dhr. J. Westert *WI ChristenUnie*
 Dhr. D. Weststrate *Perspectief ChristenUnie-jongeren*
 Dhr.Mr. B.E.M. Wientjes *VNO-NCW*
 Dhr. C.M. Wigmans *Scope Scholengemeenschap*
 Mw. M.L. van Wijk-v.d. Ven *UNKV*
 Mw. J. Wilemsma *Ouders & Co*
 Dhr. H. Wilgenburg *Aob/CVHO*
 Dhr. R. Willems *Lid Eerste Kamer CDA*
 Prof.Dr. G.J.M. van Wissen *Centrum voor Soc.Leer v.d.*
Kerk
 Mw. C. Wortmann *CDA*
 Mw. L. v.d. Zee *Passage Christelijke-maatschappelijke*
Vrouwenbeweging
 Dhr. C. Zuidema *Oikocredit Nederland*
 Dhr. W. van der Zwan *Exodus Nederland*
 Mw. L. v.d. Wel *ICCO*
 Dhr. T. Zeldenrust *Stichting Present*
 Dhr. T. Bernts *Kaski*